T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

BOŞLUKLARIN TANRISI KAVRAMININ TEİZM BAĞLAMINDA ELEŞTİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Songül DÖĞER

KOCAELİ 2025

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

BOŞLUKLARIN TANRISI KAVRAMININ TEİZM BAĞLAMINDA ELEŞTİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Songül DÖĞER

Dr. Öğr. Üyesi Metin PAY

KOCAELİ 2025

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

BOŞLUKLARIN TANRISI KAVRAMININ TEİZM BAĞLAMINDA ELEŞTİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan: Songül DÖĞER

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 24.01.2025/04

Jüri Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Hüsamettin YILDIRIM

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Mustafa EREN

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Metin PAY

Jüri Üyesi:

Jüri Üyesi:

KOCAELİ 2025

ÖNSÖZ

Bu çalışma, bilinmeyen ve Tanrı arasındaki ilişkiyi sorgularken, bilimsel bilginin genişlemesiyle birlikte çeşitli düşünce sistemlerinde sıkça tartışılmış olan "Boşlukların Tanrısı" kavramını analitik yöntemle ele almayı amaçlamaktadır. Bilinmeyenin yeri bilim tarafından doldurudukça, ilahi alanın nasıl etkilendiği yalnızca entelektüel bir merak değil, aynı zamanda günümüzün önemli felsefi sorularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tezde yazım metodu olarak; "Boşlukların Tanrısı" tartışmasına ilişkin kavramsal ve tarihsel analiz yöntemleri kullanılmış, bunun yanında matematik ilkeleri ile yapılan incelemelere ve nitel araştırma tekniklerine yer verilmiştir. Birinci bölümde, "Boşlukların Tanrısı" kavramının kökenlerine ve tarihsel gelişimine odaklanılmıştır. Bu bağlamda, boşluk kavramı fizik, biyoloji ve psikoloji gibi farklı bilim dallarından örneklerle ele alınmış; diğer yandan Tanrı'ya dair düşüncenin mitolojiden günümüze kadar geçirdiği evrim incelenmiştir. Ayrıca, tarih boyunca Tanrı'nın varlığını kanıtlama çabalarına değinilmiş ve bu çabalar, matematiksel ilkelerle desteklenerek farklı bir bakış oluşturulmak istenmiştir. Bölüm sonunda, kavramın güçlü ve zayıf yönleri ile fırsat ve tehditleri SWOT analiziyle görselleştirilmiş ve konuya sistematik bir değerlendirme sağlanması hedeflenmiştir.

İkinci bölümde, "Boşlukların Tanrısı" kavramını konu edinen teist ve ateist yaklaşımlar ele alınmıştır. Teist perspektif, kutsal metinlerden ziyade, mitlerden vahye doğru gerçekleşen sosyo-kültürel dönüşüm çerçevesinde, ateist yaklaşımlar ise Tanrı'sız varoluş iddiası temelinde, bu tartışmanın toplumsal ideolojilere yansımaları üzerinden değerlendirilmiştir. Ayrıca mekanik kurallar ile işleyen evren ve olasılıksal zeminli kuantum evreni tasavvurları bağlamında Tanrı'nın durumuna yaklaşılmıştır. Bu bölümde kullanılan özet tablo ile, tez boyunca elde edilen çıkarımlar ve bu çıkarımlara götüren örnekler beş başlık altında toplanmıştır. Sonuç bölümünde ise tartışmanın temel iddiası olan; *bilimin gelecekte tüm bilgi boşluklarını dolduracağı ve*

Tanrı inancının zihinleri terkedeceği fikri, Balık Kılçığı (Ishikawa) diyagramı ile alt dallara ayrılmış ve her bir alt dal için yanıtlar aranarak sonuca varılmıştır.

Din Felsefesi'ne yönelmemdeki motivasyon olan "Boşlukların Tanrısı" tartışmasını anlamak ve matematik dili ile yorumlamak amacım için kaleme aldığım bu tezin, her kesimden okuyucunun hazır bulunan bilgileri sorgulamasına ve temellendirme yolunda bir deneyim kazanmasına katkı sağlamasını temenni ederim. Bu sürecin, kendi hayatıma yaptığı en değerli katkının da bu olduğunu belirtmek isterim. Ayrıca, bilimsel bilginin birikerek ilerlediği dünyamızda, bu tezden beklentim, hem mevcut literatüre katkıda bulunması hem de sonraki çalışmalara kaynaklık etmesidir.

Çalışmam süresince bana rehberlik eden ve yardımlarını esirgemeyen danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Metin PAY hocama, ayrıca Doç. Dr. Mustafa EREN ve Prof. Dr. Sefer YAVUZ başta olmak üzere tüm ders hocalarıma teşekkürlerimi sunarım. Bu çalışmamı, her durumda desteğini hissettiğim eşim Dursun; yabancı kaynaklara erişim ve çeviri konularında verdikleri katkının yanı sıra, süreçte karşılaştığım ezber bozan çıkarımlarımı sabırla dinleyen oğlum Alperen Hamit ve kızım Sinem'e atfediyorum. Ayrıca, kendilerine ayırmam gereken vakitlerde tezimle ilgilenmemi anlayışla karşılayan kızlarım Huriye ve Zeynep'e, diğer yandan yaşam enerjisini benimle paylaşan Melike ve tüm SAYEM çalışma arkadaşlarıma teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **I**
İÇİNDEKİLER ..... **III**
ÖZET ..... **V**
ABSTRACT ..... **VI**
TABLO, ŞEKİL LİSTESİ ..... **VII**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

1.TERİM OLARAK BOŞLUKLARIN TANRISI KAVRAMI

1.1. BOŞLUKLARIN TANRISI KAVRAMI ve TARİHÇESİ **5**
1.2. BOŞLUK KAVRAMI ve BAZI BİLİMLERDEKİ BOŞLUK ÖRNEKLERİ **13**
1.2.1. Boşluk Kavramı **13**
1.2.2. Fizik Alanından Boşluk Örnekleri **15**
1.2.3. Biyoloji Alanından Boşluk Örnekleri **19**
1.2.4. Psikoloji Alanından Boşluk Örnekleri **21**
1.3. TANRI KAVRAMI **23**
1.3.1. Mitolojide Tanrı Düşüncesi **23**
1.3.2. Ortaçağda Tanrı İnancı **24**
1.3.3. Rönesans Sonrası Tanrı İnancı **26**
1.4 TANRI'NIN VARLIĞI LEHİNDE DÜŞÜNME **29**
1.4.1 Tarihte Tanrı'yı Kanıtlama Çabaları **29**
1.4.2 Tanrı Lehinde Matematik İlkeleri ile Düşünme **33**
1.5 KAVRAMIN SWOT ANALİZİ DEĞERLENDİRMESİ **38**

İKİNCİ BÖLÜM

2. BOŞLUKLARI DOLDURAN TANRI ANLAYIŞI

2.1 TEİST DÜŞÜNCEDE BOŞLUKLARI DOLDURAN TANRI **40**
2.1.1 Mitlerden Vahye Kültürel Evrim **44**
2.2. ATEİST YAKLAŞIMLARDA BOŞLUKLARI DOLDURAN TANRI **48**
2.2.1. Evrim Teorisi ile Tanrısız Varoluş **48**
2.3. BOŞLUKLARIN TANRISI KAVRAMINDAN TANRI TEMELLİ VAROLUŞA **58**

2.3.1. Evren Yasalarının Tamamının Keşfedilmesi (Mekanik Evren Tasavvuru) Bağlamında Tanrı Anlayışı..... 58

2.3.2. Evrende Yasalar Yerine Sonsuz Olasılıklar (Kuantum Evreni) Bağlamında Tanrı Anlayışı 62

SONUÇ 65

KAYNAKÇA 74

ÖZGEÇMİŞ..... 79

ÖZET

Bu çalışmada, "Boşlukların Tanrısı" kavramı olarak bilinen ve bilimsel çalışmalarla elde edilen sonuçların inanç sahasında yaptığı etkileri konu edinen düşünce biçimi ele alınmıştır. Bu kavram "evrene ve insana dair anlaşılamayan ve henüz bilim tarafından açıklama getirilememiş olgular için 'Tanrının işidir' yaklaşımı ile bilinemez kalmasının kabul edilmesini sorunlu bulmaktadır ve bir gün herşey bilim tarafından açıklanabildiğinde Tanrı'nın varlığına inanma ihtiyacının ortadan kalkacağı" fikrini savunmaktadır. Bu tezde Boşlukların Tanrısı kavramı, temelinde yatan iki iddia üzerinden analiz edilip, çıkarım yapmak amaçlanmıştır.

İlk olarak; teizm ve deizm gibi Tanrı tasavvurlarında varsayılan doğaüstü gücün, bu kavramı kullanan ateistlerin iddia ettiği gibi bilinmezlerin içinde barındığı fikrine eleştirel yaklaşılmıştır. Bu bağlamda Tanrı'nın varlığını kanıtlama çabaları ve Tanrı'nın reddine ilişkin yaklaşımlar incelenmiştir. İkinci olarak da kavramın diğer iddiası olan doğal yasası anlaşılmayan hiçbir fenomenin kalmayacağı görüşü ele alınarak; Tanrı'nın var olması durumunda bilinmezliklerin sonunun gelmeyeceği ve Tanrı'nın her zaman boşlukların Tanrısı olmayı tercih etmesinin mantıklı olabileceği tartışılmıştır. Özet olarak, bilimsel ilerlemelerin, Tanrı inancının insan yaşamındaki yeri üzerindeki etkileri felsefi ve teolojik bir çerçevede yorumlanmıştır.

Bu çalışmanın aynı alanda yapılmış diğer yayınlardan farklı olan yönü, konuyu analiz ederken matematiksel ilkelerden, SWOT analizinden, Balık Kılçığı (İshkawa) diyagramından yararlanma gibi yeni perspektifler geliştirilmesi ve özet tablolara yer verilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Boşlukların Tanrısı, Din Felsefesi, Bilim, Din, Tanrı

ABSTRACT

This study examines the thought process known as the "God of the Gaps" concept which focuses on the influence of scientific findings on faith. The concept critiques the idea of attributing unexplained phenomena concerning the universe and humanity to "God's work" and finds this acceptance of ignorance problematic. It asserts that once everything is explained by science, the need to believe in God's existence will diminish. In this thesis, the God of the Gaps concept is analyzed based on two underlying claims to derive conclusions.

First, the assumption that the supernatural power implied in concepts like theism and deism resides in the unknown, as claimed by atheists employing this concept, is approached critically. In this context, efforts to prove God's existence and perspectives on rejecting God are examined. Second, the concept's other claim, which posits that no phenomenon will remain unexplained by natural laws, is discussed. It is debated whether, even if God exists, mysteries will persist and whether God may logically choose to remain the God of the gaps.

In summary, the impact of scientific progress on the role of belief in God in human life is interpreted within a philosophical and theological framework. This study distinguishes itself from other publications in the field by developing new perspectives, such as employing mathematical principles, SWOT analysis, and the Fishbone (Ishikawa) diagram, and by incorporating summary tables.

Keywords: God of the Gaps, Philosophy of Religion, Science, Religion, God

TABLO, ŞEKİL LİSTESİ

Tablo 1. Boşlukların Tanrısı Kavramı Swot Analizi 39
Tablo 2. Tanrı Anlayışındaki Dönemsel Farklılıklar 47
Tablo 3. Boşlukların Tanrısı Kavramının Bilimsel Bilgi Bağlamında Analizi..... 53
Tablo 4. Boşlukların Tanrısı Kavramının Epistomoloji Bağlamında Analizi..... 54
Tablo 5. Boşlukların Tanrısı Kavramının Teoloji Bağlamında Analizi..... 55
Tablo 6. Boşlukların Tanrısı Kavramının Mantık Bağlamında Analizi..... 56
Tablo 7. Boşlukların Tanrısı Kavramının Tarihsel Örnekler Bağlamında Analizi.... 57
Tablo 8. Evrende Bulunan Sabit Katsayıların Örnek Tablosu 61

Şekil 1. Mandelbort Bütünsel Görünüm 37
Şekil 2. Mandelbort Yakınlaştırılmış Görüntü..... 37
Şekil 3. Mandelbort Tekrarlanan Görüntü 37

GİRİŞ

Felsefe ve din, insanlığın temel sorularına, varoluş meselelerine ve evrenin doğasıyla ilgili derin problemlere cevap arayan iki ayrı disiplindir. Felsefe; varlık olmak bakımından varlığı evrensel boyutuyla ele alan[1] bir disiplin olması sebebiyle, kavramayı, bilmeyi ve anlamayı önceleyerek insan düşüncesinin sınırlarını ve doğasını keşfetmeyi amaçlar. Diğer yandan din, insanın kutsal olarak kabul edilen varlıklara olan inancını ve onlarla ilişkisini konu edinirken; bu inançlar genellikle bir dini metin veya gelenek tarafından nesillere aktarılır. Bir başka deyişle felsefe, rasyonel düşünce ve akıl yoluyla evrenin doğası ve insanın evrendeki yerine dair analizler yapar, din ise evrene yönelik kozmolojik açıklamalar yanında çoğu zaman inanç, ibadet ve ruhsal deneyimlerle ilgilenir. Bu iki alanın kesişmesi ile ortaya çıkan Din Felsefesi ise, öncelikle felsefenin bir dalıdır ve dinin kendisiyle, hatta teolojiyle karıştırılmaması gereken bir alandır.[2] Dinlerin doktrinlerini ve inançlarını rasyonel olarak analiz etmeyi hedefleyen Din Felsefesi, dini olmayan verilere dayanarak dini açıklamaya çalışır[3], bunu yaparken de felsefi kavramlardan destek alır.

İnsanlık tarihi, "bugüne kadar olmuş bütün olayların birbirini izlemesinden ibarettir"[4] fikrinden hareket ederek düşünce serüveninin de tekdüze olmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür. İlk çağlarda aklın kavrayamadığı olayları mitlerle açıklama çabalarından sonra, yapılan gözlemlerle madde ve evrenin oluşumuna dair metafizik açıklamaların getirildiği, Tanrı inancının etkili olduğu ortaçağda ise vahiy kaynaklı bilginin ve insanın merkeze alındığı[5] evreler görülmektedir. Sonrasında bilimin ilerlemesiyle teknolojik gözlem ve deney araçları geliştirilerek[6] doğa yasalarının

---

[1] Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (Sosyal Yayınlar: Baba Basımevi, 1996), 453.

[2] Michael Peterson vd., *Din Felsefesi: Seçme Metinler*, çev. Rahim Acar vd. (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 13.

[3] Latif Tokat, "Din Felsefesi Nedir?", *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 31.

[4] Richard Swinburne, *Tanrı Var mı?*, çev. Muhsin Akbaş (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 64.

[5] Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (Bursa: Say Yayınları, 2017), 94.

[6] Paul Davies, *Tanrı ve Yeni Fizik*, çev. Murat Temelli (İM Yayın Tasarım, 1994), 53,74.

keşfedilmesi, kurallarla işleyen mekanik evren tasavvuruna yol açmıştır. Günümüzde ise evrendeki bu kurallılığa uymayan atomaltı parçacıkların kuralsız olasılıklar dünyasının oluşturduğu kuantum fiziğinin düzensizliği hala gizemini korumaktadır. Bu bağlamda evrenin doğumu, yaratımının arkasında Tanrı'nın eli olup olmadığının kanıtı, karanlık madde, kuantum dolanıklığı gibi konuları anlamaya çalışan modern çağ insanının ve gelecek nesillerin, bu bilimsel keşiflerin yol açtığı yeni boşluklarla karşılaşması sebebiyle, bu boşlukların ancak Tanrısal güç açıklamaları ile doldurulma ihtimali[7] üzerinde durulmuştur.

Felsefe ile ilgili düşünce ve akımların köklerini Antik Çağda aramak sonraki dönemlerin temellerini anlamlandırabilmek açısından önemlidir.[8] MÖ 600 – MS 500 yılları arasında Thales, Platon, Aristoteles gibi Batı felsefesinin öncülerinden kabul edilen filozoflar farklı yollarla da olsa maddenin yapısı ve değişkenliğinden hareketle evrene dair açıklamalar getirmeye çalışarak, sonsuz ve yetkin bir Tanrı fikrini savunmuşlardır.[9] İlerleyen dönemlerde ise, deneysel bilgi alanının dışında kalan Tanrı'nın varlığı hakkında konuşmanın anlamlı olmadığına dair iddiaların yanısıra, evren ve içindekilerin tüm aşamalarını doğal süreçlerle açıklamaya çalışan, doğaüstü varlıklara yer bırakmayan düşüncelerin de savunulduğunu görmekteyiz. Bu durum fikir dinamizmi açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

İnanç gibi maddi alanın dışında kalan ve daha çok sübjektif araştırma alanına ait değerlendirme ölçütleri, benzer bilimsel ölçütlere kıyasla daha geniş ve karmaşık olabilir, ancak bu, daha az gerçek veya daha zayıf oldukları anlamına gelmez. Tüm bu değerlendirmeler, teoloji alanındaki iddialar ve bilimsel ilerlemeler Tanrı'nın mahiyetine dair açıklama olarak görünse de, aslında Tanrı'nın mahiyetinin ve eylemlerinin nihai doğasının insanlar için bir sır olarak kalacağı yönünde hatta yaratılışın ontolojisi hakkında sınırlı bilgi sunmaktan öteye geçemeyeceği şeklinde görüş oluşturabilir. "Bütün modeller yanlıştır ama bazıları faydalıdır" diyen İstatistikçi

[7] S.Pal Himangsu, "God, Scientists & the Void", *Scientific God Journal* 1 (2010), 432.

[8] Mustafa Eren, *Metafizik Sonrası Düşünce ve Din Felsefesi* (İstanbul: Lotus Yayıncılık, 2019), 32.

[9] Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), 3/204.

bilim insanı George Box (ö.2013)[10] bilimsel teori veya hipotezlerin doğrulanmış olsalar bile tüm zamanlar için geçerli olamayacağına dikkat çekmiştir. Diğer yandan evrimi benimseyen teistik evrimcilerin perspektifinden bakıldığında, bilimsel araştırmaların bilgi boşluklarını ortadan kaldırma çabasının anlamlı olmadığı, bu boşlukların sadece daha küçük ölçeklere (örneğin, kuantum belirsizlikleri) veya daha erken zaman dilimlerine (Planck zamanından* önce) taşımakta olduğu söylenebilir.

Birçok düşünür tarafından ele alınan Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu konusu felsefe tarihinde önemli bir tartışma alanı olmuştur. Hatta tarihin gelecekteki akışının, bugünkü kuşağın bilim ve din arasındaki ilişkiler hakkında vereceği karara bağlı olduğunu öne süren çağdaş düşünürler bulunmaktadır.[11] Boşlukların Tanrısı kavramı ile ortaya konulan iddialar karşısında Tanrı'ya olan inancın modern çağda bilimsel bulgularla dışlanmadan entellektüel tutarlılığa sahip olması isteniyorsa, bu konularda bize anlatıldığı gibi inanmaya devam etme yaklaşımını benimsememiz mümkün değildir.[12] İnsanların, geçmişte yaşanan inanç temelli savaşlardan, terör eylemlerinin kimsenin Tanrısını memnun etmediğini anlayıp bundan sonra birbiriyle gerçek anlamda barışa dayalı ilişkiler kurmaları ve işbirliği yapmaları için gereken şey, inançlarını yaşama katkı merkezli rasyonel bilgiler doğrultusunda şekillendirmeye hazır olmalarıdır. Yeni Ateizm'in "Dört Atlısı"ndan biri olarak bilinen Sam Harris'in (d.1967) de belirttiği gibi bir arada sürdürülebilir formatta yaşayabilmeyi mümkün kılacak olan değişim, insanların dogmatik sabitelerden kurtulup temellendirilebilir bilgiye açık hale gelebilmesidir.[13]

Dogmalar, genellikle sorgulanamaz ve değiştirilemez olarak kabul edilen inançlardır. Bu nedenle, dini metin veya gelenek tarafından nesillere aktarılan öğretiler olarak düşünülürler. Ancak, daha objektif ve kapsayıcı bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, bilimsel bilginin yanlışlanamaz olduğunu savunan salt

---

[10] Emine Yaylalı, "Sağlık Araştırmalarında Matematik Model Kullanımı", *Online Türk Sağlık Bilimleri Dergisi* 5/3 (2020), 529.

[11] Alfred North Whitehead, *Bilim ve Modern Dünya*, çev. Sercan Çalcı (Say Yayınları, 2022), 220.

[12] Nicholas Saunders, *Divine Action and Modern Science* (Cambridge University, 2002), 15.

[13] Sam Harris, *İnancın Sonu*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2014), 57.

* 1 planck zamanı ışık hızında hareket eden bir fotonun 1 planck uzunluğunda katedeceği süre olarak tanımlanan 10^{-43} saniyedir. Bugün anlaşılabilmiş olan fizik ilkeleri ile planck zamanından daha küçük süreler ne ölçülebilir ne de değişimleri anlaşılabilir.

determinist fikirler de bu bağlamda dogma sınıfında yer almalıdır. Boşlukların Tanrısı kavramını doğru analiz etmek; dogmaların etkisinin azalması, insanlar arasında hoşgörü, uluslararası işbirliği ve anlayışın artmasına katkıda bulunma potansiyeli içermesi ve farklılıklara pozitif değer atfederek kabullenmeyi kolaylaştırması bakımından küresel barışa ve istikrara katkı sağlayabilir.

Bilimsel araştırmalar ve keşifler, fiziksel dünyayı anlamamıza yardımcı olurken, kutsal metinler ve dini inançlar, insanlar için ahlaki ve manevi bir çerçeve sunması bakımından sürdürülebilir faydalar içermektedir. Tanrı'nın varlığına ve kutsal metinlere inanmak, bireyler için hayatın anlamını ve amacını bulmalarına yardımcı olabileceği gibi bireylere zorluklar karşısında dayanak ve dua ile yardım alma umudu psikolojik iyilik sağlayabilir. Bilinmezleri açıklayarak insan için karanlıkta kalan konuları aydınlatmayı ve bilimsel keşiflerle bireylerin refahını iyileştirmeyi amaç edinen bilimin, nihai açıklamayı bulduğu yerde, boşluklardan çıkardığını iddia ettiği Tanrıyla karşılaşması hatta Tanrı'nın her zaman boşlukların Tanrısı olmayı tercih edebileceği[14] muhtemeldir. Dinde reform savunucularından olan ve Sistematik Teoloji alanında bir dönem öğretim üyeliği de yapmış olan Nazi rejimine karşı tutumu nedeni ile 39 yaşında idam edilen ilahiyatçı papaz Dietrich Bonhoeffer'in (ö.1945) dediği gibi Tanrı'yı bildiğimiz şeyde bulmalıyız, bilmediğimiz şeylerde değil.[15]

Modern Çağın esas aldığı deney ve gözleme dayanan bilimsel bilginin tarafsızlığı ile Tanrı inancının insan yaşamına pozitif katkıları bir arada değerlendirildiğinde Boşlukların Tanrısı Kavramı analizinin, çağımız insanının hayatını anlamlandıran bir Tanrı anlayışını temellendirmede ikna edici olacağı ümidini taşımaktayız.

---

[14] Serap İbrahimoğulları, *Dinler Tarihi Alanındaki Çalışmaları ile Gustav Mensching* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 636.

[15] Martin E. Marty, *Dietrich Bonhoeffer's Letters and Papers from Prison* (Princeton University Press, 2011), 194.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.TERİM OLARAK BOŞLUKLARIN TANRISI KAVRAMI

1.1. BOŞLUKLARIN TANRISI KAVRAMI ve TARİHÇESİ

Boşlukların Tanrısı tartışması (God of the Gaps), evrendeki bilinmeyenleri Tanrı'nın işi olarak kabul eden ve ilahi müdahaleye atıfta bulunan anlayış karşısında, bir gün bilimin herşeyi açıklayacağını ve bu sayede Tanrı'ya gerek kalmayacağını savunan bir düşünce yapısıdır.[16] Bu kavram, geçmişte açıklanamayan bir fenomeni Tanrı'nın faaliyeti olarak görme yaklaşımının, bugün bilinen doğa yasalarının nedenselliği sayesinde yanlışlanması gibi; bugünkü bilinmezliklere açıklama olarak sunulan Tanrı tarafından yaratılma olasılığının da gelecekte ulaşılacak bilimsel bulgularla ortadan kalkacağını ve en sonunda da Tanrı'ya inanç ihtiyacının hayattan çıkacağını iddia etmek için kullanılır.[17] Bu düşünce yapısı ile varılmaya çalışılan nihai amaç ise, Tanrısız doğa varsayımı ile canlıların ilk başlangıcından şimdiki durumuna ulaşma serüvenindeki fosil geçiş zincirinde boşluklar barındıran evrim teorisine felsefi ve ikna edici bir dayanak oluşturmakdır.[18]

Birçok bilim insanı, düşünür ve yazarın eserlerinde "Boşlukların Tanrısı" kavramının terim olarak ele alındığı, hatta yüzyıllar öncesinden günümüze erişen bilim-din içerikli çalışmalarda dolaylı da olsa bu yaklaşıma değinildiği görülmektedir.[19] Tarihsel süreçte "boşlukların tanrısı" teriminin kullanımı ve anlamı değişiklik göstermiştir. Antik Yunan filozoflarının âlem hakkında bilinmezleri anlayabilmek için, Tanrısal güçlere çok sık başvurduklarına rastlanmaktadır. Bu düşünürlerin eserleri incelendiğinde, evrenin oluşumu ve maddenin yapısı hakkında içinde bulundukları dönemin yaygın mitolojik açıklamalarından farklı olarak, bilimsel

---

[16] Ernest Simmons, "God of the Gaps", *Encyclopedia of Sciences and Religions*, ed. Anne LC Runehov - Lluis Oviedo (Dordrecht: Springer Netherlands, 2013), 382.

[17] Robert T. Pennock, "God of the Gaps: The Concept from Ignorance and the Limits of Methodological Naturalism", *WW Norton*, (2008), 328-329.

[18] Saim Gündoğan, "Richard Dawkins'in Tanri'nın Varlığına Yönelik Eleştirisinin Çıkmazları", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 840.

[19] Simmons, "God of the Gaps", 383.

bir tutum içinde oldukları anlaşılmaktadır. Evrenin ve içindeki her şeyin ilk sebebi olarak Tanrı'yı göstermelerinin kendi içinde tutarlı gözlemlere dayanan akıl yürütmeler olduğu söylenebilir. Aristoteles (MÖ 384-322) evrene madde ve form kavramları üzerinden açıklama getirmeye çalışırken kök sebebi ilk muharrik tanımlaması ile Tanrısal güce dayandırmıştır.[20] Benzer şekilde Platon'un (MÖ 427-347) Timaios diyaloğunda, evrenin yaratılışında Tanrı'nın bir "düzenleyici" veya "ilk neden" olarak işlev gördüğü ifade edilir. İnsan ise Tanrılar tarafından bahşedilen yetilerle, doğal gerçekleri ancak ilahi hareketleri taklit ederek kavrayabilir. Bu yaklaşım, evrendeki düzenin kaynağını Tanrı'ya atfederken, insanın bu düzeni anlamak için Tanrısal hareketleri model alması gerektiğini ortaya koyar.[21]

Tanrı'nın ötelerden müdahale ederek yetersiz bilgiyi doldurmasına ve problemleri çözmesine yönelik inanış, yine aynı dönemde Yunan tiyatrosunda kullanılan "deus ex machina (makineden çıkan tanrı)" yöntemine dayanır. Bu teknikte, Yunan Tanrısını temsil eden bir oyuncu, konuya uygun bir Tanrı maskesi takarak bir vinç yardımıyla sahneye indirilir ve hikâyedeki çatışmaları çözerek düzeni yeniden sağlar. Makineden Çıkan Tanrı ifadesi, zamanla Tanrı'nın doğaüstünden doğal olanın içine müdahale ederek neden-sonuç ilişkisi olmaksızın insanları veya dünya olaylarını yönlendirdiği durumları tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır.[22] Diğer yandan bu tür kutsala dayalı açıklamalar ve ilahi müdahale içeren kabuller karşısında, doğal süreçlere başvurarak Tanrısal atıfları boşa çıkarmayı hedefleyen düşünce sistemlerini de bulmak mümkündür.

Erken dönem Yunan doğa filozofları olarak bilinen Thales (MÖ 624- 546), Anaksimandros (MÖ 610- 547) ve Anaksimenes'in (MÖ 585-528), ancak doğanın güçlerinin ilahlaştırılması kaldırıldığında doğayı incelemek için özgür kalınabileceği şeklindeki yaklaşımları[23] Boşlukların Tanrısı kavramını çağrıştırmaktadır. Onlar, MÖ 700 civarında yazılmış mitolojik ve tanrısal açıklamaları doğru bulmayıp, doğal

[20] Aristoteles, *Metafizik*, 54-66.

[21] Plato, *Timaios*, çev. Richard Dacre Archer (London: Cambridge University, 1888), 165.

[22] Cemil Şahin, "Özel Yetenekli Öğrencilerin Kurguladığı Yaratıcı Yazma Çalışmalarında 'Deus Ex Machina'", *Ana Dili Eğitimi Dergisi* 8/2 (2020), 612.

[23] Bayram Ali Çetinkaya, *Felsefe Tarihi: Antik Doğu'dan Modern Batı'ya* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 58-65.

süreçlerle açıklamalar aramışlar ve astronomiden başka hayatın kaynağı, temel elementler hatta ruh konusunda önemli bilimsel başarılar elde etmişlerdir.[24]

Boşlukların Tanrısı tartışmasının temelinde yer alan Tanrı'nın bilinmezlerde arandığı fikrini, ilk Yahudi filozofu sayılan İskenderiyeli Philo (MÖ 20- MS 40) belirgin bir şekilde kullanmış ve Tanrı'nın evrende bilimsel yollarla açıklanamayan olayların arkasında olduğunu savunmuştur. Ona göre evrenin yaratılışı, insan aklının kavrayamayacağı kadar büyük bir olay olduğu için Tanrı'nın işi olarak görülmelidir.[25] Ancak onun bu görüşü, aklın kavrayamadığı olayların akla yatkın kavramlar haline gelmesi sonucunda Tanrı'nın olay mahallini terketmesi ile ilgili bir anlam içermemektedir.

Boşlukların Tanrısı savına tarihsel süreç içinde kavramsal analiz yaparken, bu düşüncenin mucizeye olan yaklaşımının da üzerinde durmak gerekir. Bir Teolog olmasının yanı sıra, Batı düşüncesinin etkili filozoflarından olan Aziz Augustine (ö.430), Maniheist arkadaşı Honoratus'a yazdığı bir mektupta mucizeyi, bize olağandışı görünen ve ona tanık olan kişinin gücünün ötesinde olarak algıladığı herhangi bir şey olarak tanımlar.[26] Swinburne'ün mucize tanımında ise dini önemi haiz ilavesinin önemli olduğunu görürüz.[27] Ancak biz tüm olağanüstülüklerin doğalın dışında açıklama barındırmasından dolayı Aziz Augustine'in mucize tanımını bu çalışma için yeterli göreceğiz. Swinburne gerçekte tabiat yasası olmadığı halde, bir şeyi tabiat yasası zannetmenin mümkün olmasından dolayı, o şeyi ihlal eden bir olayın da tabiat yasası ihlali olduğunun farzedilebileceğini mıknatıs örneği ile açıklamıştır. Manyetik çekimin keşfinden önce mıknatıs görmemiş bir kişi mıknatısın bir demir parçasını çekmesini, temas olmaksızın hareket ettirmesini doğaüstü güç şeklinde yorumlayabilir.[28] Doğaüstü olarak algılanan her fenomen, bilimin onu açıklığa kavuşturmasıyla mucize olmaktan çıkıp doğa yasası haline dönüşmesinden hareketle, Tanrısal gücün ancak bilimde boşluk olan alanlarda varlık bulabilmesi anlayışının

---

[24] J. C. Lennox, *God's Undertaker: Has Science Buried God?* (Lion, 2009), 59.

[25] İsmail Taşpınar, "Yahudi Geleneğinde İlahî Kelâm Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2011), 153.

[26] Saunders, *Divine Action and Modern Science*, 52.

[27] Richard Swinburne, *Mucize kavramı*, çev. Aydın Işık (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 43.

[28] Recep Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 151.

"Boşlukların Tanrısı" tartışmasına zemin oluşturduğu söylenebilir. Ancak, günümüzde süperiletken malzemelerden imal edilen meglev tipi trenlerin boşlukta ilerlemesini, düşünce gücü ile çalışan cihazların piyasaya sürülmesinin an meselesi olmasını[29] Tanrı'nın işi olarak tanımlamayıp "kullanılan malzemelerin tabi olduğu doğa yasaları sayesinde böyle çalışmaktadır, dolayısı ile Tanrı yoktur" şeklinde Boşlukların Tanrısı kavramına destek oluşturmak mantıklı ve tutarlı değildir. Bu seküler hümanist kavram, bilimin Tanrı'ya olan ihtiyacı ortadan kaldırdığı yönünde ortaya atılmış bir ortaçağ kurgusudur.[30]

Ortaçağ Avrupasına din ve doğa felsefesi penceresinden bakıldığında, Aristoteles'in Fizik bilgisi, Ptolemaios'un Astronomisi ve kutsal metinlerden alınan birtakım tasarılardan kurulu bir yapının hâkim olduğu görülmektedir.[31] Ortaçağ'ın doğaya bakışı, doğuştan günahkâr kabul edilen insanın dramının içinde geçtiği değersiz bir sahne, hakkında bilinmesi gereken herşeyin zaten kutsal öğretilerde mevcut olduğu bir mekân ve asıl önemli olan öteki dünya için hazırlık yapılması gereken sonlu, değerce aşağı bir fanilikten ibaret olduğu şeklindedir.[32] Bu skolastik tablodan, rönesansın insan ve evren hakkında bireyci ve özgür düşünmeye yönelten anlayışına geçişte, başat rolün doğa bilimlerinde yaşanan ilerlemelerin olduğu açıktır. Ortaçağın sonlarına rastlayan doğayı keşfetme isteği, Leonardo da Vinci (ö.1539), Kopernik (ö.1543), Galileo (ö.1641), Kepler (ö.1630) ve Newton'un (ö.1727) başlıca temsilcileri olduğu bilimsel keşifler, doğaüstü güçlerin yerine doğa fenomenini yetkin ve doğal şekilde izah etme yöntemini kullanması ile dinde ve sosyal alanda da değişime yol açmıştır.[33] Kepler'in, gezegenlerin yörüngelerinde dönmesine ilişkin teorisi, astrolojiyi rafa kaldırmış onun yerine astronomiyi koymuş, Robert Boyle'un atom kuramını geliştirmesi simyayı geçersiz kılıp kimyayı merkeze almış, Newton'un hareket prensipleri ise dakik işleyen evren yasaları ile doğaüstü açıklamaları yerinden etmiştir.[34] Bu dönemde evrenin işleyişine dair açıklamalar her ne kadar bilimsel nitelik

---

[29] Michio Kaku, *Olanaksızlığın Fiziği*, çev. Engin Tarhan (Ankara: ODTÜ Yayınları, 2017), 114-115.

[30] Allan J. Day, "Chapter 5: Ways of Relating Science and Faith", *Notes on Science and Christian Belief*, ed. Bruce Craven - John Pilbrow (Melburne: ISCAST, 2009), 5-4.

[31] Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020), 191.

[32] Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 193.

[33] Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, 382.

[34] Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, 386.

kazanıyor olsa da bu yasaların arkasında Tanrı inancının yerini koruduğu anlaşılmaktadır.

Ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise bilimsel ilerlemelerin günlük yaşantıyı kolaylaştıracak yansımalarına paralel olarak, Tanrı ve kutsal güçlerle açıklanabilen olguların yerini pozitif bilimin keşfettiği yasaların almasıyla, bu yasaların arkasında yerini korumakta olan Tanrı fikrinin de artık reddine ilşkin söylemler başgöstermiştir. Ortaçağda rastlanılan Tanrı ve melekler gibi doğaüstü güçlere atfedilen işlerle ilgili olarak Newton'un kütle çekim yasasındaki yapıya melekler yerine, kütle ile yarıçap arasındaki oransal formülün konulması meleklerin bu konudaki görevini eski zamanda bıraktığı gerçeğini, Tanrı'nın tamamen dışlanması şeklinde olmasa da Tanrı'ya düşen işi azalttığı yorumları yerleşmeye başlamıştır.[35] Fransız matematikçi ve gökbilimci Pierre Simon Laplace (ö.1827) beş ciltlik "Celestial Mechanics" isimli eserinde, evrenin tüm hareketini bilimsel yasalarla açıklayabileceğini öne sürmüştür.[36] Laplace, Tanrı'ya gerek olmadan tamamen belirlenmiş bir evren için kavramlar ortaya koymuş hatta felaket olaylarının (sel, kuyruklu yıldız çarpmaları, yok olmalar vb.) nedenini zaman ve istatistiksel olasılığın kaçınılmaz sonuçları olarak iddia etmiştir. Napolyon'un kendisine evrenin sistemi hakkında bu kadar büyük bir kitabı yazarken, onun yaratıcısından bir kez bile bahsetmeme sebebini sorması üzerine Laplace'in verdiği cevap "Tanrı'yı buraya koymam gerekmiyor" şeklinde olmuştur. Bu ifadede, bilimin açıklayamadığı boşluklar için Tanrı'nın gerekli olduğuna ve bilimsel açıklamaların olduğu yerde Tanrı'ya yer kalmadığına dair işaret açıkça görülmektedir.[37]

Boşlukların Tanrısı kavramı özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru popüler hale gelmiş, bazı filozof ve bilim insanları tarafından desteklenirken bazıları tarafından da eleştirilmiştir. Kavramın bugünkü kullanımındaki –God of the Gaps- anlamını karşılayan terim; İskoç doğa bilimci ve teolog Henry Drummond'ın 1894 yılında yazdığı *İnsanın Yükselişi* adlı eserinde kullanılmıştır. Bilim ve teoloji arasındaki

[35] Carl Sagan, *Tanrı'nın Kapısını Çalan Bilim*, çev. Reşit Aşçıoğlu (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2022), 60.

[36] Pierre Simon Laplace - Thomas Young, *Elementary Illustrations of the Celestial Mechanics* (London: Printed for J. Murray, 1821), 1/324.

[37] Tuğba Umut, *Bilim Tasavvuru Bakımından Mucizenin İmkanı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 64.

etkileşim, evrim ve doğada Tanrı'nın rolü gibi konuların işlendiği bu kitap, özellikle evrim ve yaratılış konularında bilim ile din arasındaki ilişkiyi keşfetmeyi amaçlayan bir bakış açısını yansıtmaktadır.[38] Drummond boşluk terimini kullandığı eserinde, Tanrı'nın yaratmasının sadece insanın açıklayamadığı olgulara atfedilmesini doğru bulmadığını şu şekilde ifade etmektedir.

"*Saygın zihinler var ki sürekli olarak Doğa'nın sahalarını ve Bilim'in kitaplarını incelerler, boşlukları ararlar - bu boşlukları Tanrı ile dolduracaklarını düşünürler. Tanrı'nın boşluklarda yaşadığını mı sanıyorlar? Bilim'in açıklayabileceği şeyler yerine açıklayamayacağı şeylere ilgi duyan, cehaleti araştıran, bilgi değil cehalet peşinde olan, günlük olarak bulutların kalkabileceğinden endişe eden ve bu sahadan veya şu sahadan karanlığın çözülmeye başlamasıyla Tanrı'nın yaşadığı yer için titremeye başlayanların görüşü nedir?"*[39]

Yirminci yüzyılın ortalarında revaçta olan felsefenin oluşumunda Viyana'da bir araya gelen bir grup filozofun 'bilimsel dünya anlayışı' olarak adlandırdıkları düşünce sistemi oldukça etkili olmuştur. Viyana Çevresi denilen bu grup, 1922'de Viyana Üniversitesi'nde profesör olarak görev yapan Moritz Schlick'in önderliğinde toplanan bir grup teorisyen, matematikçi ve filozoftan oluşmaktadır.[40] Geliştirdikleri felsefi bakış açısı, mantıksal pozitivizm veya mantıksal deneycilik olarak adlandırılmıştır ve 'bilimsel bakış açısının çözülmez bilmece tanımadığına' dair inanışları ile öne çıkmıştır. Bu düşünce sistemi, bilim tarafından açıklanamayan şeylerin anlamsız olarak bir kenara atılması gerekliliği ve Tanrısal güçlerin de devredışı bırakılmasını temeline almıştır.[41]

Yüzyıllar öncesine dayanan öncüllerinin yanısıra, Tanrı'yı bilgi boşlukları tanrısı olarak tanımlayan ifadenin ortaya çıkışı için, Charles A. Coulson'un *Bilim ve Hristiyan İnancı* adlı kitabı (1955) gösterilse de, bu kitap için, bilim ve din tartışmasıyla doğrudan ilgili materyalde bu ifadenin göründüğü ilk yerlerden biridir

[38] Gündoğan, "Richard Dawkins'in Tanrı'nın Varlığına Yönelik Eleştirisinin Çıkmazları", 831.

[39] Henry Drummond, *The Ascent Of Man* (Jazzybee Verlag, 2014), 149.

[40] Christian Delacampagne, *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, çev. Devrim Çetinkasap (İstanbul: Kültür Yayınları, 20110), 128.

[41] Roger Trigg, *Does Science Undermine Faith?* (Manila Typesetting Company, 2018), 8.

demek daha doğrudur.[42] İlahiyatçı ve Lutherci bir papaz olan Dietrich Bonhoeffer, ilk kez 1951'de yayınlanan *Hapishaneden Mektuplar ve Yazılar* adlı eserinde, fizikçi Carl F. von Weizsacker'ın *Fizik Düşüncesi* adlı eserine yanıt olarak şunları söyler:

'Weizsacker'ın kitabı bana bilgimizin eksikliği için Tanrı'yı bir araç olarak kullanmanın ne kadar yanlış olduğunu gösterdi. Çünkü bilginin sınırları kaçınılmaz bir şekilde giderek daha da geriye itiliyor, bu da Tanrı'yı sadece bir araç olarak düşündüğünüzde; o da sürekli olarak geri çekiliyor. Tanrı'yı bildiğimiz şeyde bulmalıyız, bilmediğimiz şeylerde değil'[43]

Carl Sagan 1995 yılında, *Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı* isimli kitabının Hipokrat'tan bahsettiği bölümünde, insanların sadece onu anlamadıkları için epilepsiyi bile tanrısallaştırdığını ve birçok alanda bilgisizliği kabul etmek yerine, evrenin tarif edilemez bir şeyle doldurulduğunu söylemeyi tercih ettiğini yazmıştır. MÖ 4. yüzyıldan bu yana tıp bilgisi geliştikçe, anlaşılan şeylerin arttığı ve hastalığın nedenlerinde veya tedavisinde tanrısal müdahalelere gerek olmadığının ortaya çıkmasının sonucu olarak, aslında mevcut boşluklara Tanrı'nın işi adının verildiğinin, henüz anlamadıklarımızın sorumluluğunu ona yüklediğimizin kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Yazar, doğum sırasında ölümler ve bebek ölümlerinin azalmasını, hastalık teşhisleri sayesinde yaşam süreleri ve kalitesinin arttırılmasını bilimin ilerlemesine bağlayarak, tanrısal faktörlerin bu alanlardan dışlandığını, yerini ise Hipokrat'ın bilimsel yöntemindeki unsurlara bıraktığını anlatmıştır.[44] Sagan diğer bir eserinde ise "Boşlukları dolduran bir Tanrı" tanımlaması için; izah edilemeyen bir şey olunca Tanrı'ya havale edildiğini ve bir süre sonra mantıklı bir izaha kavuşturulduğunda artık o konunun Tanrı'nın alanından çıkması, İlahiyatçıların da bu izah şeklini desteklemesi sonrasında artık bilimin görev sütununa geçtiği şeklinde iddialara yer vermiştir.[45]

[42] Simmons, "God of the Gaps", 383.

[43] Marty, *Dietrich Bonhoeffer's Letters and Papers from Prison*, 194.

[44] Carl Sagan, *Karanlık Dünyada Bilimin Mum Işığı*, çev. Miyase Göktepeli (Ankara: Tubitak, 1999), 11.

[45] Sagan, *Tanrı'nın Kapısını Çalan Bilim*, 60.

Din Felsefesi alanında akademisyen olan Hasan Özalp'ın Felsefe Dünyası Dergisinde 2013 yılında yayınlanan *"Boşlukların Tanrısı Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme"* isimli makalesi ülkemizde bu kavramı terim olarak ele alan ve tarihçesini inceleyen sayılı çalışmalardan biridir. Özalp incelemelerinin sonucunda Tanrı'nın faaliyet alanının boşluklara indirgenmesinin mükemmel Tanrı tasavvuruna uymaması nedeniyle, bu kavramın Tanrı'nın varlığı lehinde kullanılabileceğinin daha mümkün olduğu yönünde çıkarımda bulunmuştur.[46] Günümüzde "Boşlukların Tanrısı" kavramının daha çok Tanrı'ya inanmama ve onu yadsıma düşüncesini benimseyen ateist çevrelerce kullanıldığı görülmektedir. Bu durum doğaldır, çünkü Ateizm, Tanrı'nın varlığını kabul etmeyip tecrübe edilen herşeyi somut evrenden açıklamaya çalışır. Bunu yaparken doğaüstü aşkın bir varlığa başvurmaz.[47] Çağdaş ateistlerin en popüler isimlerinden Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı* isimli kitabının Bilgi Boşluklarına Tapınmak bölümünde bilim ya da bilgi birikiminde bir boşluk görüldüğünde, kavrayış eksikliği olan alanların kendiliğinden hükmen Tanrı tarafından doldurulduğunu söyler. Akıllı Tasarım ve İndirgenemez Karmaşıklık Delilinin de bu bağlamda aynı görevde ve bunların altında yatan düşüncenin tembel ve bozguncu olduğunu iddia eder.[48] Ateizmin Tanrı'nın varlığı aleyhine düşünceler öne sürmesinin temel nedeninin, kendi düşünce sistematiğine ek olarak teizmin kavramlarını da yeterli görmemesinden kaynaklandığı söylenebilir.[49] Ateist düşüncede Boşlukların Tanrısı kavramı, bilimsel ilerlemelerin verdiği somut açıklamalar ile doğaüstü güçleri insan hayatından yavaş yavaş dışarı itmesi bakımından, Tanrı'nın reddine dair oldukça kullanışlı bir araçtır.

---

[46] Hasan Özalp, ""Boşlukların Tanrısı" Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *Felsefe Dünyası Dergisi* 58 (2013), 122.

[47] Ramazan Atlı, *Yeni Ateizmde Ahlakın Kaynağı Sorunu* (Ankara: NY Matbaacılık ve Yayıncılık, 2024), 37.

[48] Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin Kalistro (Kuzey Yayınları, 2009), 25.

[49] İsmail Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi* (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 74.

1.2. BOŞLUK KAVRAMI ve BAZI BİLİMLERDEKİ BOŞLUK ÖRNEKLERİ

1.2.1. Boşluk Kavramı

Bilim, evrenin ve içinde bulunan varlıkların varoluşuyla ilgili rasyonel açıklamalar ararken, din felsefesi de bu fenomenlerin var olma temelini, Tanrı'nın varlığı veya yokluğu bağlamında anlamaya çalışır.[50] İncelediğimiz "Boşlukların Tanrısı" kavramında kastedilen 'boşluk' terimi; bilimsel olarak henüz açıklama getirilememiş olan fenomenlerdir. Bu tanımlamadaki boşluk kavramı geniş anlamı ile yaradılışçıların öne sürdüğü tüm delil ve kavramları da kapsamaktadır. Bu bağlamda çağdaş ateistlerden Richard Dawkins *Tanrı Yanılgısı* isimli kitabında Akıllı Tasarım savunucularından Biyoloji Bilimleri Profesörü Michael J. Behe'yi (d.1952) eleştirmek için sadece kendi görüşlerine değil ateist çevreden diğer bilim insanlarının da söylemlerine oldukça geniş bir yer ayırmıştır ve Amerikalı genetik bilimci Jerry Coyne'un (d.1949) şu cümlesini aktarmıştır:

> *"Eğer bilim tarihi bize herhangi bir şey ispatlayacaksa bu, cahilliğimize 'Tanrı' ismini vererek bir yere ulaşamayacağımızdır".*[51]

Ayrıca Coyne'nun iddiasına göre Tanrı'yı açıklama olarak ileri sürmek, noksanlığın ve bilmiyorum demenin diğer bir yoludur.[52]

Ondokuzuncu yüzyılın önemli sosyolog filozofu Auguste Comte'un görüşüne göre olağan dışı görünen bir şeyi teolojik gerekçelerle açıklamak ilkel toplumların özelliklerindendir. Örnek olarak mitolojik toplumlarda "gök gürlemesi, Thor'un çekicini atması sonucunda oluşur" iddiası teolojide genel olarak Tanrı'nın kudretini hatırlatıcı unsur olarak algılanmakta iken bu tür açıklamalar bilim sayesinde modern toplumlarda yerini mekanik açıklamalara bırakmıştır.[53]

Bilim ve din arasındaki ilişkiyi konu eden araştırmaları ile bilinen John Polkinghorne (ö.2021), Boşlukların Tanrısı kavramını açıklarken doldurulmuş boşluk olarak kabul edilen örneklerden yola çıkmaktadır. Bunlardan bir kaçı, yağmur yağması, güneşin doğması ya da kanserli bir tümör gibi çok çeşitli olayların, bulutları

---

[50] Metin Pay, *Tasarım ve Tanrı* (İstanbul: Şule Yayınları, 2018), 13.

[51] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 127.

[52] Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 128.

[53] Tokat, "Din Felsefesi Nedir?", 301.

bizzat harekete geçiren, her gün güneşi kaldıran ve tekrar batıran bir tanrının ya da tanrıların doğrudan eylemlerine atfedilmesidir. Ona göre bilim, yağmurun, fiziksel yasaların normal sonucu olan buharlaşma, yoğunlaşma ve yağıştan oluşan hidrolojik döngünün bir parçası olduğunu, dönen küresel bir gezegende olduğumuz için güneşin bize doğuyor ve batıyor gibi göründüğünü, tümörlerin DNA'daki mutasyonlar nedeniyle kontrolsüzce bölünen hücrelerden kaynaklandığını kanıtlamakla bu boşlukları doldurmuştur.[54]

Günümüzde nesnelerin interneti üzerine yapılan çalışmalar; maddenin hareketinin ne kendi gücüyle ne de başka nesnelerin onlar üzerindeki etkisiyle idare edilmediğine işaret ederken, olayların doğal yasaların sonucu olarak kendi öncüllerini takip etmek zorunda olduğu veya yüksek olasılıkla takip etmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu gelişme bir taraftan "olağan" ve "olağanüstü"nün yeniden yorumlanmasına, diğer taraftan da doğaüstü güçlerin doldurduğu boşlukların aslında dolu olmadığı konusunda kanaat oluşmasına yol açmıştır.[55]

Çağdaş ateist düşünürlerden Richard Dawkins, Christopher Hitchens, Daniel Dennett ve Sam Harris, insanların sahip olabileceği her deneyimin, bu deneyimlerin sebepleri ve sonuçlarının (veya bu konudaki bilgi eksikliğinin) boşluk oluşturduğunu iddia ederken, bunların inanç sistemlerinde boşluk olarak tanımlanmamasına şaşırmaktadır. Psişik olgulara, dünya dışı yaşama, yeniden doğuş öğretisine, duanın iyileştirici gücüne veya başka bir şeye inanmak için gösterilen sebeplerin ancak kanıtlara göre anlamlı olabileceğini savunurlar.[56]

Akıllı Tasarımın gerçekten benimsenmesi halinde Batı medeniyetinin Aydınlanma öncesi duruma geri döneceği fikrinde olan çağdaş düşünürlerden bilim felsefecisi Robert T. Pennock'un *Boşlukların Tanrısı: Bilgisizlik Kavramı ve Metodolojik Natüralizmin Sınırları* isimli makalesinde yazdığı gibi, yaratılışçı düşünürlerin arasında da, bilimin giremediği boşluklarda teistik inanışları örtmece olarak niteleyenlere rastlanmaktadır. Pennock yazısının sonuç bölümünde ise Akıllı Tasarım savunucuları hakkında şu çıkarımı yapmaktadır: "Onların versiyonu sahte bir

---

[54] Lael Weinberger, "Whose God? The Theological Response to the God of the Gaps", *Journal of Creation* 22/1 (2008), 120-122.

[55] Umut, *Bilim Tasavvuru Bakimindan Mucizenin İmkani*, 29.

[56] Harris, *İnancın Sonu*, 178.

boşlukların tanrısı kavramından başka bir şey değildir."[57] Bununla birlikte Yaratılış Araştırmaları Enstitüsü'nün (ICR) kurucusu Henry Morris, (ö.2006) "Tasarım Yeterli Değildir" başlıklı yazısında "ne akıllı tasarım ne indirgenemez karmaşıklık ne de yaratılış için kullanılan başka herhangi bir örtmece, Tanrı ve özel yaratılış lehine, tam anlamıyla Darwinci bir doğa bilimciyi ateist dininden ayırmaya yetmeyecektir" iddiasında bulunmuştur.[58]

Evreni mikro düzeyden makro âlemlere kadar her düzeyde açıklayabilecek bir Herşeyin Teorisini bularak evreni tümüyle anlamayı hedeflemiş olan Stephen Hawking, Tanrısal yaratmaya inanmanın ancak bilimi anlamaya başlamadan önce doğal karşılanabileceğini ileri sürmektedir.[59] Hawking'in haklı olduğunun kabul edilmesi durumda, dini öğretilerin genelinde benzer temalarla yer alan iddiaları ile birlikte birçok önemli düşünürün yaratma temelli madde-evren içerikli bilimsel çalışmaları da koca bir boşluk olarak görünmektedir.

Diğer taraftan teistik inanışa sahip olanlar için ise, boşluk olarak kabul edilen doğaüstü açıklamaların yerini bilimsel keşiflerin alması, kutsal metinlerde geçen Tanrısal düzen ve rasyonellik bağlamında anlatılara uygun deliller ortaya konulması anlamı taşımaktadır.[60]

1.2.2. Fizik Alanından Boşluk Örnekleri

Boşlukların Tanrısı kavramı fizik alanındaki boşluklar açısından ele alındığında, evrenin belirsiz veya açıklanamayan birçok yönü olduğunu varsayar ve bu nedenle evrenin varlığı için bir açıklama arar. Uzay kavramı, fizikte uzun süredir tartışma konusu olmuştur. Genel kabullere göre temelde statik ve değişmeyen bir evrene inancın hâkim olduğu dönemde, evrenin başlangıcına dair sorular daha çok fizikötesi ve din bilimi kapsamına giriyordu. Bu kabullerin dışına çıkmak için kanıt getiren Gökbilimci Edwin Hubble 1929 yılında, hangi yöne bakıldığı fark etmeksizin uzak yıldız kümelerinin hızla dünyadan ve birbirinden uzaklaştığına dair gözlemini

[57] Pennock, "God of the Gaps", 336.

[58] Pennock, "God of the Gaps", 325.

[59] Yusuf Aydın, *Dahiler Serisi: Stephen Hawking* (Ankara: Korza YAyıncılık, 2023), 30.

[60] Tokat, "Din Felsefesi Nedir?", 298.

gerçekleştirmiştir.[61] Bu gözlemlerden yapılabilecek çıkarımlardan biri cisimlerin eskiden birbirilerine daha yakın olduklarıdır. Hubble'ın en çarpıcı keşfi olarak bilinen, diğer yıldız kümelerinin bizden uzaklaşma eğiliminde olması ve bu uzaklaşma miktarının, yıldız kümesinin uzaklığı ile doğru orantılı olması, evrenin genişlediğini ve yıldız kümeleri arasındaki uzaklığın sürekli olarak arttığını göstermiştir.[62] Evrenin genişlemesine dair bu keşif, 20. yüzyılın en önemli bilimsel buluşlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu buluş sayesinde yaklaşık on ya da yirmi milyar yıl önce bir anda tüm evrenin tek bir noktada ve sonsuz yoğunlukta olmasına kuvvetli bir dayanak bulunmuş, evrenin başlangıcında büyük patlama teorisine bilimsel zemin oluşturulmuştur.

Evrenin genişlemesi, gözlemlenen diğer galaksilere ve kozmik yapılara da uyarlanarak kozmolojide daha önce kabul edilen sabit evren modeline karşı temel bir ilke haline gelmiştir.[63] Hubble gözlemlediği yıldızların renk yelpazeleri üzerindeki çalışmalarında yıldızların görünen parlaklıkları ve uzaklıkları arasındaki ilişkiyi kullanarak, uzak yıldız kümelerinin genişliğini ve evrendeki dağılımlarını belirlemişitir. Bu tespit, yıldızların atmosferlerinde bulunan elementlere dair bilgiler vermenin yanısıra renk geçişlerindeki değişiklikler, yıldızların kimyasal bileşimini belirlemede kullanılması bakımından önemli olmuştur. Diğer taraftan bilimsel çalışmaların, insanın bebeklikten beri yüz tanıma algısının seçiciliği ve dinsel şartlanmışlığı sebebi ile kızılötesine yakın bir Hubble Uzay Teleskopu görüntüsünde, Mars'a ait dünya büyüklüğünde gülümseyen bir yüz şekli tespit ettiğini söyleyen gezegebilimcilere de rastlamak mümkündür.[64]

Gökbilimdeki gözlem teknolojilerinin ve teleskopların hızla gelişmesi ile evreni ve onun işleyişini incelemek için daha hassas gözlem ekipmanları kullanılmıştır. Tüm bunlar fizik alanındaki boşlukları doldurulma yolunda sonuçlar kaydetmiş olmakla beraber, Einstein'ın genel görelilik teorisine dayanan evrenin genişlediği ve zamanın bile bu genişlemeye dâhil olduğu şeklinde yeni bir anlayışın getirdiği yeni araştırma alanları sunmuştur. Sonuç olarak fizikçilerin ve

---

[61] Davies, *Tanrı ve Yeni Fizik*, 53.

[62] Aydın, *Dahiler Serisi: Stephen Hawking*, 85-89.

[63] Stephen Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, çev. Mehmet Ata Arslan (Alfa Yayınları, 2013), 65.

[64] Sagan, *Karanlık Dünyada Bilimin Mum Işığı*, 52.

gökbilimcilerin evrenin yapısı, başlangıcı, sonu, karanlık madde ve karanlık enerji gibi yeni bilinmezlikler, fizikte yeni araştırma konusu olarak boşlukları ortaya çıkartmıştır.[65]

Çağdaş bilimde doğa yasaları belirlenmiş koşullar altında gözlemlenerek genellikle matematiksel olarak ifade edilir. Geliştirilen matematiksel modeller, uzayın davranışını, madde ve enerji ile etkileşimini tanımlamada başarılı olmuş olsa da, altında yatan doğasını hala tam anlamı ile açıklamaktan yoksun olduğunu göstermektedir. Fizikçi Lee Smolin'in 1997 yılında yazdığı *Evrenin Yaşamı* adlı kitabında dediği gibi, bugün de, "uzayın ne olduğunu hala bilmiyoruz, ayrıca onu yöneten yasaların kaynağını da anlamıyoruz".[66] Hareket eden nesnelerin hızı ışık hızına yaklaşan büyüklükte olduğunda, Newton yasalarının yasa olarak geçerliliği evrensel olmaktan çıkarak ışık hızının çok altında hareketin olduğu günlük yaşam koşullarında tutarlı tahminlerde bulunmaya izin verir.[67]

Uzayın doğasını anlamak için yapılan araştırmalar, fizikteki boşlukları doldurmaya yönelik önemli bir alan oluştururken, Boşlukların Tanrısı kavramı modern dönemde daha çok, kuantum araştırmalarında aranmaktadır. Gözlemcinin, gözlenen olayları etkileme potansiyeli taşıması, evrenin pasif bir gözlem objesi olmaktan ziyade, etkileşim içinde olduğu bir süreç olarak görülmesini iddia etmektedir.[68] Kuantum fiziği alanında yapılan araştırmalara göre, gözlem süreci, maddenin davranışını etkileyerek evrenin temel yapısını belirlemektedir. Bu perspektif, gözlemcinin aktif katılımının, evrenin nasıl şekillendiğini anlamada kritik bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Bohr'un, atom altı parçacıkların düzenli hareket etmediği yönündeki ısrarı üzerine Einstein, evrenin düzenine ve mekanik işleyişinin determinist yapısına olan güveninden dolayı "Tanrı zar atmaz." (God dosen't play dice) demiştir.[69] Ancak atom altı parçacıkların davranışları halen belirlenmiş değildir. Bu

[65] Davies, *Tanrı ve Yeni Fizik*, 357.

[66] Lee Smolin, *Evrenin Yaşamı*, çev. R. Ömür Akyüz (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 102.

[67] Stephen Hawking - Leonard Mlodinow, *Büyük Tasarım*, çev. Selma Öğünç (İstanbul: Doğan Kitap, 2012), 29.

[68] Özalp, ""Boşlukların Tanrısı" Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", 112.

[69] Yalçın İnan, *Kozmos'tan Kuantum'a II* (Sarmal Yayınları, 2000), 35.

belirsizliklerin insanın ilgili konudaki bilgisizliğinden, ölçüm cihazlarının yeterince hassas olmadığından kaynaklanmış olabileceği de kuvvetle muhtemeldir.[70]

Stephen Hawking, yirminci yüzyılın büyük keşifleri olarak nitelenen genel görelilik kuramı ve kuantum mekaniği kuramlarını, "kuantum kütle çekim kuramı" olarak birleştirmeye çalışmış ancak her iki teorinin birbiri ile tutarsız olduğundan yola çıkarak ikisinin de yanlış olduğunun bilindiğini iddia etmiştir. Hem kozmolojik düzeyde hem de atomaltı parçacıkların mikro seviyesinde fizik alanındaki bilimsel keşifler sayesinde doldurulan her boşluk, açıklanmaya muhtaç çok daha büyük bilinmezliklerin olduğunu göstererek, bunların sebebi olabilecek bir Tanrı'ya inanmayı sürdürecek boşluklar oluşturmaktadır. Bilimsel araştırmaların yanıtladığı her bir soruya karşılık adeta iki yeni sorunun ortaya çıktığını söyleyebilirz.[71] Boston Üniversitesi'nde biyokimya profesörlüğü yapmış Amerikalı yazar Isaac Asimow'un (ö.1992) dediği gibi bilimde en heyacan verici keşifleri haber veren ifade "buldum" değil, "ne kadar garip…" ifadesidir.[72]

Tüm bu anlatılanları özetleyecek olursak, Fizik alanında bilimin bizi getirdiği son noktada her birinde ayrı yasaların işlediği üç ayrı evrenden bahsetmek mümkündür. Bunlardan Newton mekaniğinin uygulandığı kuvvet yasalarının geçerli olduğu günlük olaylar, evreni nispeten daha anlaşılır kılmıştır. Ancak bu yasaların uygulanmadığı görelilik teorisinin anlam bulduğu makro boyuttaki yıldızlar evreni ve yine Newton mekaniğinin kuantumun olasılıklar prensipleri ile anlamsızlaştığı atomaltı parçacıklar evreni bilimsel bilgi açısından devasa boşluklar içermektedir.[73] Kuantum fiziğinin ilkelerine göre, bir parçacığın konumu ve hızı, gözlemlenene kadar kesin olarak belirlenemez. Bu nedenle, yapılan ölçümlerin kesin sonuçlar vereceğini söylemek doğru olmaz; çünkü ölçülen değer sadece o anın koşullarını yansıtır. Bazen nesneler bağımsız olarak var olmazlar, yalnızca bir bütünün parçası olarak bulunurlar. Eğer holografik ilke geçerliyse, biz ve dört boyutlu evrenimiz, daha büyük bir beş boyutlu uzay-zamanın kenarında bir yansıma olabiliriz. Bu durumda, insanın durumu, yuvarlak bir akvaryumda yaşayan ve dış dünyayı camın arkasından gören bir balığın

---

[70] Stephen Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 96.

[71] Richard. S Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, çev. İsmail Hakkı Duru (Ankara: TÜBİTAK, 1995), 165.

[72] Kaku, *Olanaksızlığın Fiziği*, 201.

[73] Lee Smolin, *Zamanın Yeniden Doğuşu*, çev. Bilge Tanrıseven (Ankara, 2017), 199.

dış dünya hakkındaki algısına benzetilebilir.[74] Holografik ilkeye göre, iki boyutlu bir yüzeyde üçüncü boyutun bilgisinin depolanabilmesi ve istenilen zaman ve mekânda ortaya çıkarılabilmesi mümkündür[75], yani evrenin tüm bilgisi, daha yüksek boyutlu bir uzayın sınırında kodlanmış olabilir. Bu durumda, evrendeki nesneler, daha büyük bir yapının veya sistemin parçaları olarak varlık gösterirler. Kendi başlarına değil, bu daha büyük sistemin bir parçası olarak anlam kazanırlar. Bu ilkeyi destekler nitelikte olan evrenin kozmik bir bilincin hâkimiyetinde olduğuna dair görüş, nesnelerin ölçümlerin yapılmaya başladığı anda varolmaya başladığını savunur. Nobel ödülü sahibi Eugene Wigner (ö.1995) bilince gönderme yapmadan kuantum kuramını formüle etmenin mümkün olmadığını, bu durumun da Tanrı'nın veya bir tür kozmik bilincin varolduğunu kanıtladığını öne sürmektedir.[76] Fizik bilgini Max Planck (ö.1947) ise, bilimde ilerlemeyi, evrenin bir sırrının çözüldüğünün sanıldığı bir sırada başka bir sırrının ortaya çıkmasıdır şeklinde tanımlamış, kuantum teorisinden sonra nedensellik prensibinin ortaya çıkmasını bilimin doğanın son sırrını keşfedemeyeceği yönünde değerlendirmiştir.[77]

1.2.3. Biyoloji Alanından Boşluk Örnekleri

Biyoloji alanında doğaüstü veya ilahi güçlerle açıklanan fenomenlerden, bilim ilerledikçe doğal nedenlerle açıklanması mümkün görünen boşlukların başında yaşamın kökeni sayılabilir. Yaşamın ilk olarak nasıl ortaya çıktığı ve ekosistemlerin karmaşık dinamikleri içinde biyolojik çeşitliliğin nasıl sürdürüldüğü konuları bugünkü bilimle tam olarak anlaşılamamış kutsal bölge olmakla birlikte, bu alanın uzmanları, kimyasal evrim ve prebiyotik kimya üzerine yapılan araştırmalar sonucunda yaşamın nasıl başladığının daha iyi açıklanabileceğini iddia etmektedirler.

1953 yılında Organik bileşiklerin basit fiziksel süreçlerle inorganik maddelerden geliştirilebileceğini gösteren kimyacı Stanley Miller (ö.2007), hayatın taklit edecek şekilde tasarlanmış koşullar altında gerçekleştirildiğini gösteren

[74] Hawking - Mlodinow, *Büyük Tasarım*, 41.

[75] Vildan Işık, "Holografik Sanat", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 12/47 (2013), 228.

[76] Kaku, *Olanaksızlığın Fiziği*, 275.

[77] A.Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987), 482.

deneyleri ile doğal açıklamalara öncülük etmiştir.[78] Ortalama 180 cm'lik tek bir DNA kordonunun üzerinde şifrelemeyi sağlayan adenin, timin, sitozin ve guanin adları ile bilinen üç milyar nüeklik asitin kesin sırasının tespiti çalışmaları, hayatın kitabının okunmasına dair *İnsan Genom Projesi* adlı bir araştırma alanıdır.[79] Öte yandan bilincin biyolojik temelleri henüz bilinmemesine karşın sinir bilimlerin ve beyin araştırmalarının yakın gelecekte bilinç mekanizmalarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Beynin işleyişinin, bilgisayarların aksine herbiri diğerine üstün gelmeye çalışan farklı olasılıklar arasındaki çatışmalar temelinde olması bulgularından yola çıkılarak yapay zekâ uygulamalarında öğrenen sistemler geliştirilmektedir.[80]

Hastalıklarla mücadelede insanlığın büyük umut bağladığı genetik düzenleme üzerinde epigenetik sahasındaki çalışmalara yoğunlaşılmış olmasına rağmen genetik kodların yapısı, kaynağı ve çevresel faktörlerle etkileşimin nasıl fenotip değişikliklere yol açtığı biyolojide açıklanmayı bekleyen ve şimdilik Tanrı vergisi olarak adlandırılan diğer boşluklar olarak durmaktadır. Benzer şekilde kanserin sebepleri, yayılma yolları, bir tümörün içindeki bireysel uzmanlaşmış hücre türleri, tümör içindeki hücreler arasındaki karmaşık etkileşimleri ve bunların birlikte oluşturup yeniden şekillendirdikleri dinamik hücre dışı matrisi gösteren benzer diyagramlar[81] bugün biyoloji biliminin bir bilişim bilimi olduğunu öne süren David Baltimore'ı (d.1938) haklı göstermektedir.[82] Bu dar alanda bile yapılan yoğun çalışmaların sonuca çok da yakın görünmemesi Teistik çevrelerde Tanrı'nın insanlar hakkındaki o kişiye özel tasarrufuna kanıt olarak kabul görmektedir.

---

[78] J.William Schopf, *Life's Origin The Beginnings of Biological Evolution* (London: University of California Press, 2002), 2-3.

[79] Michio Kaku, *Geleceğin Fiziği*, çev. Yasemin Saraç Oymak - Hüseyin Oymak (Ankara: ODTÜ Yayınları, 2014), 135.

[80] David Eagleman, *Beyin Senin Hikayen*, çev. Zeynep Arık Tozar (İstanbul: Domingo Yayıncılık, 2016), 214.

[81] Douglas Hanahan - Robert A. Weinberg, "Hallmarks of Cancer: The Next Generation", *İsviçre Deneysel Kanser Araştırmaları Enstitüsü (ISREC)* 144 (2011), 661-666.

[82] Kaku, *Geleceğin Fiziği*, 135.

1.2.4. Psikoloji Alanından Boşluk Örnekleri

Günümüzde insanın duygusal yaşam standartlarında belirleyici etkiye sahip bilimsel bilgi boşluklarının başında bilincin ve öznel deneyimlerin (qualia) doğasının, ileri beyin görüntüleme ve nörobilimsel araştırmalara rağmen çözümlenmemiş olması, depresyon, anksiyete, şizofreni gibi ruh sağlığı bozukluklarının nedenlerinin de karanlıkta kalmasına neden olmaktadır. Zihinsel sağlık ve bağışıklık sistemi arasındaki bağlantılar ve Freud'un psikoanalitik teorileri de tam olarak bilimsel kanıtlarla desteklenememiştir.[83]

Bilimin ilerleme hızının ve elde ettiği bilginin etki alanı en büyük yer olan insan beyni ve sinir ağları hakkındaki her bir keşfin, aslında yeni bilgi boşluklarının ortaya çıkması sayesinde olduğu söylenebilir. Evrende keşfedilmiş en karmaşık sistem olan beyinde yaklaşık 86 milyar nöron ve 100 trilyon sinaps bulunur ve her bir nöron komşu nöronlar ile yaklaşık 10.000 bağlantı kurmuş olduğundan her insana özel 1 katrilyon bağıntılı örüntüden bahsedilmektedir.[84] Bunun anlamı beynin her santimetreküplük alanında Samanyolu Galaksisindeki yıldızların sayısı kadar bağlantı olduğudur. Herbir beyin nöronunun diğer insanların beyin nöronları ile iç içe geçmiş etkileşimleri de hesaba katıldığında, nöronların fiziksel kurallara tabi oldukları varsayıldığında bile, herhangi bir bireyin bir sonraki adımının ne olacacağını tahmin etmeye dair yasayı keşfetmek mümkün görünmemektedir.[85]

Ayrıca 1990 larda başlayıp teknolojinin ilerlemesine paralel olarak gelişimini hızla sürdüren fonksiyonel Manyetik Rezonans Görüntüleme (fMRI) tekniği beynin incelenmesinde mükemmel sonuçlar vermekten uzaktır. Doğrudan nöronların faaliyeti ölçülememekte ancak beynin kan dolaşımı ile ilgili sinyalleri ölçüme konu olmaktadır. Çünkü ölçümü yapılmak istenen nöronlar normal işleyişin dışına çıkarak diğer nöronlara enerji kullanarak etki potansiyellerini kullanırlar ve bu durumda enerji talebinden dolayı ilgili bölgedeki kan dolaşımı artar.[86] Beynin ölçüm sırasında normal

---

[83] Eagleman, *Beyin Senin Hikayen*, 103-104.

[84] Metin Erdem, "Sosyal Hizmette Yeni Bir Alan: Nörososyal Hizmet", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 13/1 (27 Mart 2024), 477.

[85] Eagleman, *Beyin Senin Hikayen*, 120-122.

[86] Samuel M. McClure, "Beyinlerimiz Neyi Niçin Yaptığımızı Bilir", çev. Ferhat İyidoğan, *Gelecekte Bilim: Bilimde Son Gelişmeler*, ed. Max Brockman (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 119.

zaman faaliyetlerinden sapmaya yol açan davranışı, kuantum deneylerinde gözlemci etkisi gibidir. Beyindeki bu davranış değişikliği, çift yarık deneyindeki fotonların sisteme gözlemci yerleştirildiğinde dalga fonksiyonundan çıkıp parçacık davranışı sergilemesini anımsatan nitelikte açıklama bekleyen bir durumdur.

Nörobilimci David Eagleman "Eğer uzay bilimini büyüleyici buluyorsanız, beyin biliminde olup bitenler için kemerlerinizi bağlayın"[87] diyerek bilincin, insan sınırlarının çok ötesine uzanan insan beyni içindeki kuvvetlerce idare edildiğini iddia etmiştir.

Bu bölümde fizik, biyoloji ve psikoloji gibi farklı bilim alanlarında halen tam olarak açıklanamamış ve "Boşlukların Tanrısı" kavramında "Tanrının işi" olarak nitelendirilebilecek konulardan örnekler ele alınmıştır. Evrendeki madde ve enerjinin dağılımı üzerine yapılan araştırmalar, araştırma sahasına girebilen bölümün, gezegenler, yıldızlar ve kara delikler de dâhil olmak üzere, evrenin yalnızca %4'ünü oluşturduğunu göstermektedir. Buna karşın, karanlık madde ve karanlık enerjinin sırasıyla %23 ve %73 oranında evrende baskın olduğu bilinmektedir.[88]

Bu veriler, yeterli bilimsel açıklamaya henüz ulaşmamış olan sayısız fenomenin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, biz burada bilimsel bilgi ile açıklama konusunun felsefi yönü ile ilgilendiğimiz için, bilinmeyenleri sıralamaktan çok bilimin sürekli gelişen ve değişen özelliğinden hareketle, boşluk olarak nitelenen doğaüstü açıklamaların yerini bilimsel bilginin alması sürecinin Tanrı inancı üzerindeki etkilerini incelemeyi hedefledik. Bilimsel araştırmalar ilerledikçe daha derin bir anlayışa ulaşılması mümkün olmakla beraber şu an için, bu konular insanlığın bilgi ve anlayış sınırlarının ötesinde kalan gizemler olarak varlıklarını sürdürmektedir.

---

[87] David Eagleman, *İncognito: Beynin Gizli Hayatı* (İstanbul: Domingo Yayıncılık, 2013), 17.

[88] Denis Alexander, *21. Yüzyılda Din ve Bilim: Matris'i Yeniden Oluşturmak*, çev. Cem Şimşek (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2010), 408-409.

1.3. TANRI KAVRAMI

1.3.1. Mitolojide Tanrı Düşüncesi

Mitolojik dönemde Tanrı anlayışı ve inancı, insanların doğayı, evreni ve kendi varoluşlarını anlamlandırma çabalarının bir yansıması olarak gelişmiştir. Bu dönemlerde tanrılar, doğa güçleriyle özdeşleştirilmiş ve insanların yaşamlarına doğrudan müdahil olan varlıklar olarak kabul edilmiştir.[89] Mitler, ilkel toplumlarda doğa olaylarını ve evrensel düzeni anlamlandırma çabalarının bir ürünüdür. Max Müller'in dil hastalığı olarak tanımladığı, fenomenlerin başlangıçta metaforik olarak anlaşılmasına rağmen zamanla bu metaforların unutularak doğa olaylarının kişiselleştirilmesi süreci, dinin ve dini ritüellerin temelini oluşturmuş, mitoloji ve din arasındaki ilişkiyi pekiştirmiştir. Mitler, hem kutsalın hem de doğaüstünün ifadesi olarak, insanlık tarihi boyunca önemli bir yere sahip olmuştur.[90]

En eski yaratılış anlatısı olarak kabul edilen Heliopolis teolojisine göre evrenin yaratılış süreci Tanrı Ra'ya ulaşacak şekilde tasvir edilmiştir. Bu teolojide öncelikle yer altı güçlerini temsil eden ve ismi "eksiksiz" anlamına gelen Tanrı Atum yüceltilmiş ve yaratıcı Tanrı olarak ilan edilmiştir. Atum, ilk olarak ilksel bir su kitlesi olan Nu'da hayat bulmuştur. Nu, dünyanın yaratılmasından önce suyla dolu, engin bir çukur ve başlangıç ummanıdır. Bu ummanda, cansız ve hareketsiz bir şekilde bulunan hücreler arasında, sonraki tüm canlıları benliğinde toplayan ve henüz adlandırılmamış olan ana hücre, yani Atum bulunmaktadır. Atum daha sonra kendisini Tanrı Khepera formunda evrimleştirmiş ve "tanrıları yapan" ve "insanları yaratan" konumuna geçmiştir.[91] Bu anlatıdaki değişim süreci tarih boyunca izlerine rastlanan yaygın bir kültürün evrimleşerek aktarımıdır denebilir. Buna benzer şekilde; Yahudilik Hristiyanlık ve İslamiyetin ortak anlatısı olan ve diğer birçok toplum kültürlerinde rastlanan Tufan olayının ilk versiyonunun İbrani toplumlarından aktarılmadığı, British Müzesinden George Smith'in *Babil Gilgamış Destanı*"nın on birinci tabletini keşfinin ardından

---

[89] Duygu Mete, "Eskilerin Masalları: Klasik Ve Modern Mitolojiden Postmodern Anlatıya Din Bilimlerinde Mitoloji", *Akra Kültür Sanat Ve Edebİyat Dergİsİ*, (11 Mayıs 2020), 75.

[90] Ali Rafet Özkan, "Dİn - Mİtolöji İlİşkİsİ", *EKEV Akademi Dergisi* 11 (2002), 12.

[91] Meryem Karagülle Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 7.

çeviri çözümlemesinin yayınlanması ile anlaşılmıştır.[92] Mitolojik dönemde yaşayan insanlar, kendi güçlerini aşan hayvanlardan ve doğal afetlerden korunma arzusu, güneş gibi anlamakta zorlandıkları fenomenleri açıklama çabası, geleceğe dair merak ve korkuları nedeniyle, görünür dünyanın ötesine yönelme eğilimi göstermiştir. Bu eğilim, Tanrı inancının ve çoktanrıcılığın ortaya çıkmasında temel bir rol oynamıştır. Çağımıza gelindiğinde ise insanlarda inanma gereksinimi azalmamakla beraber mitoloji sisteminin çökmesine rağmen başka türlü kutsalların doğuşunu beraberinde getirmiştir.[93] Bilim, hayaletleri ve cadıları inanç dünyasından çıkarmışsa da onların yerini hemen aynı işleve sahip uzaylıların hatta yapay zekânın bir tür bilinç geliştirebileceği ve gelecekte bir tür tanrısal güç olarak görülebileceği fikri, bazı modern düşünce akımlarında tartışılmaktadır. Korku ve ruhsal drama yaşantıları popüler kültürden motiflerlerle evrim geçirerek devam etmektedir.[94] Doğaüstü güçlerle açıklanan olguların yerini bilimsel bilginin alması ile Tanrı'ya ihtiyaç duyulmayacağını iddia eden Boşlukların Tanrısı kavramı, mitolojiden uzay çağına kadar her dönemde kültürel evrimin Tanrı'yı güncel kabullerdeki motifleri yansıtacak şekilde hep var kılması anlayışı ile başetme zorluğu içinde kalmaktadır.

1.3.2. Ortaçağda Tanrı İnancı

Ortaçağ (5. yüzyıl-15. yüzyıl) kültürü Avrupa' da, Antik Çağın dünya ve hayat anlayışının Hristiyanlık öğretileri ile sentezlenmesinden şekillenmiştir. Bu dönemde ilk etkili olan düşünürlerin başında gelen Aziz Augustinus (ö. 430), değişmez ve yetkin bir Tanrı anlayışında Platon Felsefesinin izlerini taşımakla birlikte o, felsefe ile teoloji arasında ayrım yapmadan Hristiyanlığın akla uygunluğunu kavrayabilmek için felsefeden yararlanmak istemiştir.[95] Onun "inanabilmek için anla, anlayabilmek için iman et" sözü döneminin din-felsefe anlayışını özetlemektedir. Din-felsefe-bilim üçgenini tarihsel boyutu ile ele aldığı kitapları ve felsefe alanında başyapıt kabul edilen eserleri Türkçeye çevirmesi ile tanınan günümüz felsefe profesörlerinden Ahmet Arslan (d.1944) konuk olduğu bir programda Aziz Augustinus hakkında şöyle

---

[92] Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar: Yazılı Tarihteki Otuzdokuz İlk*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 221.

[93] Sagan, *Karanlık Dünyada Bilimin Mum Işığı*, 213.

[94] Sagan, *Karanlık Dünyada Bilimin Mum Işığı*, 220.

[95] Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 107.

demiştir: "Augustinus Tanrı'yı hakikatlerin teminatı olarak görür. Ona sorarsan 'üçgenin iç açılarının toplamının 180 derece olmasının teminatı nedir?'Cevap olarak Tanrı'nın doğasıdır der."[96] Buradan hareketle, Aziz Augustinus'un, Tanrı'nın doğa yasalarını koyduğunu ve dinin bilime aykırı olmadığını savunduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan Thomas Aquinas (ö. 1274), Aristotelesçi ve Hristiyan düşünceyi uzlaştırmayı hedeflemiş, tabii akıl ile vahiy arasında kategorik ve metodik ayrım yaparak skolastik felsefenin önde gelen temsilcisi olmuştur.[97] Alman teolog Martin Luther (ö. 1546) ise kilise öğretilerine şüphe ile yaklaşarak Yeni Ahit'i Almancaya çevirmiş ve dinin kişisel imanla ilgili olduğunu savunarak Hristiyanlıkta reform hareketini başlatması ile tanınmıştır.[98]

İslam coğrafyasında ise dönemin kelamcıları olarak bilinen ve Tanrı anlayışı konusunda farklı görüşler ortaya koymuş düşünürlerin eserleri oldukça önemlidir. Tanrı'nın varlığı ve sıfatlarını eserlerinde işleyerek din felsefesi tartışmalarına katkıda bulunan Mu'tezile ve Eş'arî gibi kelam âlimlerinin yanı sıra el-Kindî (ö. 866), Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö.1037), Gazzâlî (ö.1111) ve İbn Rüşd (ö.1198) gibi düşünürler sayılabilir.[99] El-Kindi, Aristoteles ve Yeni Platoncu düşüncelerden etkilenerek Tanrı'nın ilk neden olduğunu ve evrenin bu ilk nedenden türediğini savunur.[100] Diğer düşünürlerin de farklı temellendirmeler yaptığı ancak genel olarak buna benzer teistik bir yaklaşımla, tek ve herşeye gücü yeten bir yaratıcı tanımı çerçevesinde Tanrı'nın zorunlu bir varlık olduğunu ve tüm varlıkların Tanrı'dan türediğini ileri sürdükleri görülmektedir.[101]

Modern astronominin temellerinin atılmasını sağlayan bilimsel ilerlemelerin, dinsel öğretilerin etkisini azaltıcı yönde, diğer bir deyişle eleştirel bakışla evrilmesine neden olduğu söylenebilir. Güneşi merkeze alan, Yerkürenin de Güneş çevresinde

---

[96]"Teke Tek Bilim Tarih Felsefe", haz. Fatih Altaylı, h*ttps://www.youtube.com/watch?v=Ldh_9WjOCRk* (13 Mayıs 2022).

[97] Yavuz Unat, "Tarih Boyunca Evren Anlayışı ve Tanrı", *Bilim ve Ütopya* 308 (2020), 4.

[98] Sagan, *Karanlık Dünyada Bilimin Mum Işığı*, 32.

[99] Muharrem Şahiner, "Jules Simon'da Tanrı'nın Kavranılamazlığının Felsefi Savunusu", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 55 (2021), 280.

[100] Mahmut Kaya, *Kindi: Felsefi Risaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 35-60.

[101] Henry Cobin, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi - Tuğrul Tanyol (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 149-230.

dolandığını iddia eden Kopernik (ö.1543), savını hayatta iken kanıtlayamasa da Dünya'nın Evren içinde ayrıcalıklı veya özel bir yeri olmadığını savunmuştur. Onu takip eden Johannes Kepler (ö.1630), gezegen hareketlerinin mekanik kanunlar yoluyla gerçekleştiği fikrini ortaya atarak doğa yasalarının keşfine giden yolu açmıştır. Bu yolu genişleterek Newton'a (ö.1727) hazırlayan Galileo Galilei (ö.1641) günlük gözlemlerden elde ettiği verilerle, Aristoteles'in 'hareket ettiricinin hareket ettirdiği sürece, hareketin devam ettği' kabulünü yıkmıştır. Eylemsizlik prensibini ortaya koymuş, düzgün ve sabit ivmeli serbest düşme hareketini açıklamış, kısaca, mekanik konusunu matematikselleştirmiştir.[102] Galileo ile ilahiyatçılar arasındaki ihtilaf, olguların doğrudan gözlemi ile elde edilen verilere dayanan deneysel bilgi ile teolojik kabullerin kaynak olarak kabul edilmesine dayanan skolastik düşüncenin savaşı olarak anılmaktadır.[103]

1.3.3. Rönesans Sonrası Tanrı İnancı

Ortaçağ metafiziğine ve kozmolojisine karşı eleştirilerin yükselmesi ile başlayan Rönesans ve Yeniden Doğuş Dönemine (14. yüzyıl-17. yüzyıl) dair öncelikle, felsefesi ile birçok düşünürü etkilemiş olan Rene Descartes'ın (ö.1650), dogmalardan arınma yöntemi olarak *Aklın Yönetimi İçin Kurallar* kitabına değinmek gerekir. Kitapta aklı kullanarak doğru bilgiye ulaşma kurallarından 10. maddede, başkalarından aktarılan bilgileri test etmeden olduğu gibi kabul etmenin doğru olmadığına, talihin cilvesine güvenip, gerçeği körü körüne ve muğlak araştırmalarla elde edenlerin izinden gitmek yerine yöntemli akıl yürütmeye, hatta mümkünse kendisinin keşfetmesinin güvenilir bilgi sağladığına dikkat çekmiştir.[104] Bu yaklaşımın Tanrı-evren ilişkisinin kutsal kitaplardan farklı olarak analiz edilmesine ve evrene müdahil olmayan statik bir Tanrı anlayışının oluşmasına yol açtığı söylenebilir.[105] Descartes'ın bilgiye yaklaşımını şu sözü açıkça ortaya koymaktadır: "Aklın pratiklik kazanması için, başkalarının önceden keşfettikleri şeyleri yeniden bulmaya eğilmek ve en sıradan hünerleri, özellikle de bunların oluş düzenini açıklayan veya tasarlayan

[102] Unat, "Tarih Boyunca Evren Anlayışı ve Tanrı", 7-9.

[103] Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 234.

[104] Rene Descartes, *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, çev. Engin Sunar (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 69-71.

[105] Eren, *Metafizik Sonrası Düşünce ve Din Felsefesi*, 43.

hünerleri, yöntem aracılığı ile gözden geçirmek gerekir"[106]. Spinoza (ö.1677) ise *Etika* adlı eserinde Aristoteles'ten esinlendiği "Tanrı bölünemez bir cevherdir" önermesini Descartes'ın akılcılığı ile yorumlamış, örneğin Tanrı'nın benzersiz sonsuzluğunu anlatmak için geometri kurallarının kesinliğine başvurmuştur. Tanrı'nın evrensel gücünü ispat etmeye çalışırken, semavi dinlerin öğretilerindeki insana ait niteliklerin benzerleri ile tanımlanan aşkın Tanrı yerine, aynı noktadan çıkan iki ışın arasındaki uzaklığın sonsuzluğunu kullanmayı tercih etmiştir.[107] Spinoza diğer bir geometri kuralını kullanarak, üçgenin tabiatından iç açılarının iki doğru açıya eşit olduğu sonucunun ezeli olarak çıkarılması gibi, Tanrı'nın tabiatından zorunlu olarak çıkarılacak yasalar olduğunu iddia etmiştir. Tanrı'nın tabiatına ilişkin "var olan her şey onun tabiatının zorunlu bir sonucudur" önermesinden, Tanrı'nın evrensel gücünün ezeli olarak fiil halinde olduğu sonucuna ulaşılabileceğini söyleyerek dinde rasyonel düşünceye öncülük etmiştir.[108]

İnsanın aklını kullanmasını merkeze alan ve özgürlüklerin savunulduğu Aydınlanma Çağı (17. yüzyıl-18. yüzyıl) düşünürlerinden Voltaire ve Rousseau'nun yanı sıra özellikle Kant, aklın eleştirisi çalışmaları ile eleştirel felsefenin öncüsü kabul edilir.[109] Bu dönemin diğer bir düşünürü John Locke (ö.1704) da genel entelektüel atmosfere uygun olarak, bilimsel olduğunu öne sürdüğü etiği ya da genel ahlak görüşünü Tanrı'ya dayandırmak sureti ile Tanrı'nın varlığının zorunlu olduğunu savunmuştur.[110] Tanrı'ya olan inancın rasyonel temellere dayandığını düşünen Locke bu fikrini, her insanın kendisine verilmiş olan akıl ışığıyla Tanrı'nın bize kendi varlığını keşfetmek ve bilmek için gerekli araçları vermesine bağlamıştır.[111] Sonraki yıllarda, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı dünyasında ortaya çıkan Mantıkçı Pozitivist akımlarda ise "Tanrı'yı ispatlamak kadar reddetmenin de anlamsızlığı" iddiaları dikkat çekmektedir. İngiliz filozoflarından David Hume (ö.1776) dinin rasyonel olarak kanıtlanamayacağını savunmuş, mucizelere ve dini

---

[106] Descartes, *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, 69.

[107] Benedictus Spinoza, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken (Ankara: Dost Kitabevi, 2011), 47-48.

[108] Spinoza, *Etika*, 51.

[109] Will Durant, *The Story of Philosophy* (Pocket Books, 2006), 282.

[110] John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu (Ankara: Serbest Kitaplar, 2020), 409-411.

[111] Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, 442-443.

deneyimlere eleştirel yaklaşmış ve dış evreni hiç bir şüpheye yer kalmayacak biçimde bilebilmenin olanaksızlığını ileri sürmüştür.[112] 19. Yüzyıldan itibaren geçerli olan modern çağdaş felsefe, tarih boyunca düşünce ve bilim alanında yapılan çalışmaların mirası üzerinde şekillenmiştir. İlkçağ'da Pythagorasçılar ve Platon, Yeniçağ'da başta Descartes, Galileo ve Spinoza gibi önemli düşünür ve bilim insanları, Tanrı'nın evrende görünen düzene hatta henüz anlaşılamamış olan ilkelere de matematik yasaları koyduğunu ve bu sebeple evrenin matematik dilinde anlaşılmasının mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir.[113] Evrende bilinen tek zeki form olan insanın da bu yöntemi kullanarak göreceli algıya dayanan fakirlik, mutluluk ve dürüstlük gibi kavramları bile matematiksel ifadelerle standartlaştırması bunu destekler niteliktedir. Yoksulluk sınırı, bireysel mululuk seviyesi, kredi notu rakamlarla tanımlanıyorken bilgisayar tabanlı ikili yazı sistemi 0 ve 1'in çeşitli kombinasyonları kullaılarak geliştirilen yapay zekâ günlük hayatın her alanını matematik diline çevirmektedir.[114]

Aydınlanma çağında düşünürlerin bilimi, Tanrısal inancı reddetmekte kullanırken gösterdikleri tutumda aşırıya gitmelerinin sonucunda bilime kazandırılan normalüstü değer, "bilim dini" kurma çabalarına kadar gitmiştir. Bilim Felsefecisi Paul Feyerabend'e (ö.1994) göre; bilim, Onyedinci yüzyılda yıktığı totaliter ve baskıcı dinin yerini almış, günümüzde bir din haline gelmiştir.[115] Bilimin, katı akılcılık ve kurgularla oluşturulan dinsel etkilerine halen rastlanmaktadır. Auguste Comte'un (ö.1857) Pozitivizm ile kurduğu rasyonel dinin yanısıra UFO tarikatı, Real Dini, Scientology gibi düşünceler mistik ve kurgusal bilim içerikli din kurma teşebbüsleri olarak ortaya çıkmıştır.[116]

---

[112] A.Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 227.

[113] Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, 2007, 3/74.

[114] Yval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, çev. Ertuğrul Genç (İstanbul: Kollektif Kitap, 2017), 137-138.

[115] Hasan Özalp, *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar* (Istanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 181.

[116] Özalp, *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar*, 27.

1.4 TANRI'NIN VARLIĞI LEHİNDE DÜŞÜNME

1.4.1 Tarihte Tanrı'yı Kanıtlama Çabaları

Din felsefesinin temel konusu olan Tanrı'nın varlığını rasyonel olarak kanıtlama çabaları, aynı zamanda Tanrı aleyhine geliştirilen kavramlara da cevap vermek zorunda kalmıştır. Tanrı'nın varlığını kanıtlama çabalarında yanlışa düşülmemesi gereken önemli bir nokta, Tanrı'nın varlığının kanıtlanmasında yegâne zorunlu yolun delil getirme olduğu yönündeki kabullerdir. Çünkü bir delilin reddedilmesi, Tanrı'nın var olmadığına değil, sadece o delilin Tanrı'nın varlığını kanıtlamada geçerli olmadığının gösterilmesi anlamına gelir.[117]

Felsefe tarihine göz attığımızda, Tanrı'nın varlığını savunanlar ile bu varlığın kanıtlanmasına karşı çıkan düşünürler arasında çeşitli görüş ayrılıklarına rastlarız. Bazıları Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya karşı çıkmakla beraber, aynı zamanda varlığı lehinde sunulan kavramlara da karşı çıkmış ve bu kavramları eleştirmiştir. Bu eleştirilerin sadece ateistler tarafından değil, teist ve deist filozoflar tarafından da yöntem, içerik ve biçim açısından tenkit edildiği görülmektedir. Öte yandan, Tanrı'nın varlığını savunan düşünürlerden bir kısmının da aynı gerekçelerle Tanrı'nın varlığını kanıtlama çabalarını desteklemedikleri görülmektedir.

Tanrı'nın varlığı lehinde kullanılan kavramların başında, Tanrı'nın varlığını, en mükemmel varlık kavramı üzerinden açıklamaya çalışan ontolojik delil, evrenin varoluşunun bir nedeni olması gerektiğini ve bu nedenin Tanrı olduğunu ileri süren kozmolojik delil ve evrende gözlemlenen düzenin, kompleks yapının, bir tasarımcı olan Tanrı ile açıklanabileceğini iddia eden teleolojik delil gelir.[118] "Evrenin varlığının, yasaya uygunluğunun ve evrimsel gizil gücünün kişisel bir açıklamasını aramalıyız"[119] diyen modern din felsefesinin öncülerinden biri olan İngiliz felsefeci Richard Swinburne'nün (d.1934) konuya ilişkin görüşünü kendi cümlesi ile özetleyebiliriz. "Dünyanın varlığı, düzenliliği ve ince ayarlılığı; dünyada kendilerine, birbirlerine ve dünyaya biçim vermek için Tanrı'dan gelen olanaklara sahip bilinçli

---

[117] Metin Pay, *Kozmolojik Delil ve Richard Swinburne* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), I.

[118] Özalp, ""Boşlukların Tanrısı" Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", 108.

[119] Richard Swinburne, *Tanrı Var mı?*, 61.

insanların varlığı; insan gereksinimleri ve dualar ile bağlantılı, özellikle Hristiyanlığın temeli ile bağlantılı mucizelere ilişkin bazı tarihsel kanıtlar; son olarak da milyonların Tanrı'nın varlığı hakkındaki görünüşteki tecrübesi, bütün bunların hepsi, anlamlı biçimde bir Tanrı'nın var olmasını olmamasından daha olası kılmaktadır".[120]

Tanrı'nın varlığını kanıtlama sorunu ile ilgili felsefi ve dini tarafın haricinde farklı bakış açıları da bulunmaktadır. Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya felsefi nedenlerle karşı çıkanlar, insan aklının sınırlılığını vurgulayarak, bu konuda kesin bir karara varmanın mümkün olmadığını savunurlar. Duygularla ilgili Carl Sagan'ın sözü bu kapsamda değerlendirilebilir. "Önsezimle düşünmemeye gayret ederim. Kanıt ortaya çıkana kadar kararı ertelemek gerçekten iyidir. Yeterli kanıt olmaksızın herhangi birini doğru kabul etmek aptalca olur"[121] Tanrı'nın varlığının ispatlanmasına dini nedenlerle karşı çıkanlar arasında ise Tanrı'ya olan imanın özgürlük meselesi olduğunu, dolayısıyla kanıtlı bir Tanrı'ya inanmanın imanın mahiyetine aykırı olabileceğini iddia edenler bulunmaktadır. Ayrıca, bazı düşünürler insan aklının aşkın olanı kavrayamayacağı kavramını ortaya koyarak, kendi görüşlerini dini metinlere dayandırmışlardır. Bu çeşitlilik gösteriyor ki, Tanrı'nın varlığını kanıtlama çabalarının gerekçeleri ve eleştirileri büyük ölçüde kişisel inançlar, felsefi perspektifler ve dini temeller üzerine oturmaktadır.[122]

Geçmişten bu güne kadar, filozoflar ve teologlar, Tanrı'nın varlığına dair çeşitli kavramlar geliştirmişlerdir. Geleneksel olarak, teistlerin Tanrı'nın varlığına dair ortaya koyduğu yaklaşımları iki başlık altında sınıflandırabiliriz: Bunlar, a priori (deneyden önce) ve a posteriori (deneyden sonra – sonsal) delil denilen kavramlardır.

A priori, tümdengelimsel bir akıl yürütme yöntemidir ve başlangıç önermelerinden mantık ilkelerine uygun olarak türetilen birçok önerme içerir. Bu yöntemde, önermelerin bir kısmı başlangıç önermelerinden doğrudan türetilirken, diğerleri başlangıç önermelerinden türetilen önermelerden çıkarılır; ardından gelen önermeler de bu süreçle devam eder. Kanıtlama, özellikle tümdengelimde bir zorunluluğu ifade eder. Tümdengelimsel kanıtlama yöntemi, Tanrı'nın varlığını

---

[120] Richard Swinburne, *Tanrı Var mı?*, 125.

[121] Sagan, *Karanlık Dünyada Bilimin Mum Işığı*, 228.

[122] Abdiraşit Babataev, *Richard Swinburne'de Tanrı'nın Varlığını Kanıtlama Sorunu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 33-34.

savunan ontolojik kanıtta olduğu gibi, yeni bilgi üretmediği eleştirilerine maruz kalmıştır, Bu tür kanıtlar, kanıtlanmak istenen iddianın kanıtlamada öncül olarak kullanılmasından dolayı eleştirilir; ayrıca analitik öncüllerden oluşan tümdengelimsel kanıtların, kavramsal çözümlemelerle sınırlı olduğu ve olgularla ilgili yeterince bilgi sunmadığı belirtilmiştir. Bu eleştirilerin etkisiyle, Tanrı'nın varlığına dair tümdengelimsel kanıtlar yerine tümevarımsal kanıtların tercih edilmesi, sadece eleştirilerle değil, aynı zamanda gelişen bilimsel araştırmaların etkisiyle de açıklanabilir.[123] Tanrı'nın var olma olasılığını doğrulamaya yönelik, onun niteliklerinin zorunlu gerekliliklerinden ve mantık ilkelerinden hareketle temellendirmeye çalışan a priori bir akıl yürütmeyi esas alan ontolojik kanıt, varlık kanıtı olarak da adlandırılır.[124] Ontolojik kanıt, ilk kez Hristiyan filozof Aziz Anselmus (ö.1109) tarafından formüle edilmiştir. Kavramlara dair analizlere, özellikle de Tanrı kavramının doğru bir şekilde çözümlenmesine dayanır. Tanrı'nın mahiyeti veya Tanrı'nın en mükemmel varlık olması gerektiği fikrinden hareketle Tanrı'nın varlığını ispatlamaya çalışır.[125] Anselmus, Tanrı'yı "kendisinden daha mükemmeli düşünülemeyen varlık" olarak tanımlayarak, varlığın bir mükemmellik olduğu düşüncesinden yola çıkmış, Tanrı'nın gerçekte de var olması gerektiğini öne sürmüştür. Ona göre, varlık mükemmellik ise, var olan bir varlığın sadece zihinsel değil, gerçekte de var olması gerekir. Ayrıca, analitik öncüllerden oluşan tümdengelim kanıtları, kavramlar alanıyla ve kavramsal çözümlemelerle sınırlı oldukları için eleştirmenler tarafından sıkça hedef alınır. Bu eleştirilere göre, ne kadar mükemmel ve geçerli bir çözümleme yapılırsa yapılsın, bu tür kanıtlar sonuç olarak olgularla ilgili bize yeterli bilgi sağlamamaktadır.[126]

Anselm'in kavramının temelinde, var olmanın bir mükemmellik olduğu düşüncesi ve kendisinden daha büyük düşünülemeyen varlık kavramının gerçek varlık ile ilişkilendirilmesi yer almaktadır. Anselmus, daha sonra ontolojik kanıtı başka bir yönden ele alarak Tanrı'nın varlığını kanıtlama yoluna gitmeden Tanrı'nın zorunlu

---

[123] Babataev, *Richard Swinburne'de Tanrı'nın Varlığını Kanıtlama Sorunu*, 15.

[124] Babataev, *Richard Swinburne'de Tanrı'nın Varlığını Kanıtlama Sorunu*, 19.

[125] Recep Kılıç, "Din ve Ahlak İlişkisi", *Din Felsefesi*, ed. Mehmet Sait Reçber - Recep Kılıç (Ankara: Grafiker, 2019), 123-154.

[126] Babataev, *Richard Swinburne'de Tanrı'nın Varlığını Kanıtlama Sorunu*, 22.

varlığına işaret etmiş ve Tanrı'nın gerçekte var olması gerektiğini savunarak, zihinde var olan mükemmel Tanrı tasavvurunun gerçekte var olmasının daha anlamlı olduğunu iddia etmiştir.[127]

Ancak, bu kavramın bazı eleştirilere maruz kaldığı görülmektedir. Var olmanın bir mükemmellik olup olmadığına dair tartışmalara, çağdaş düşünürlerden linguist George Lakoff (d.1941) ve filozof Mark Johnson'un (d.1970)[128] ortaya attığı kavramsal metafor teorisi adı verilen değer yükleme perspektifiyle[129] bakacak olursak, varlığın kendisine bir değer katıp katmadığına bağlı olarak, "var olmak mükemmellik midir?" sorusu ortaya çıkar. Gerçekte var olmak Tanrı için bir mükemmellik olarak kabul edilse bile, Anselm'in akıl yürütmesinde varlık, Tanrı'nın tabiatını oluşturan mükemmel niteliklerden biri olarak öne sürülmemiştir. Kendisinden daha büyüğü düşünülemeyen varlık kavramı içerik olarak var olmayı içermediğine göre; böyle bir varlığın duyular âleminde var olduğuna dair bir çıkarım yapmak olası görünmemektedir. O halde, Tanrı'nın var olmasının var olmamasından daha iyi olduğunu söylemek mümkündür, ancak bu tür bir yaklaşım Tanrı'nın gerçekte var olduğunu kanıtlamaktan ziyade Tanrı'nın var olmasının mümkün olabileceğini göstermekten öteye geçmemektedir.[130]

Tanrı'nın varlığına delil oluşturmada, Tanrı'nın mükemmelliğine dair rasyonel sezgilerimizin onun varlığını temellendirme noktasında da önemli bir zemin oluşturması mümkündür. Önermeyi okumaya sonundan ve olumsuzlayarak başladığımızda ise; Tanrı mükemmel varlık değilse, onun zorunlu varlık olduğunu düşünmenin de bir anlamının olamayacağını düşünmek gerekecektir. Böylece Tanrı'nın mükemmelliği gereği zorunlu varlığa ve zorunlu mahiyete sahip olduğu düşüncesi mantığa uygun görünmektedir.[131]

---

[127] Banu Ünal, "Anselm of Canterbury and Scholastic Thought", *International Scientific and Vocational Journal* 2/2 (2018), 93-98.

[128] Okan Küçük, *Çağdaş Metafor Teorisi: George Lakoff Ve Mark Johnson* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 48.

[129] Küçük, *Çağdaş Metafor Teorisi: George Lakoff Ve Mark Johnson*, 63.

[130] Münteha Beki, "Mükemmellik ve Ontolojik Kanıt", *Dini Araştırmalar* 18/47 (2015), 126.

[131] Beki, "Mükemmellik ve Ontolojik Kanıt", 143.

Her şeyin yaratıcısı olan ve onları varlıkta tutan tek bir Tanrı inanışına sahip filozof Thomas Aquinas bile Tanrı'nın varlığını prensip olarak kanıtlanabilir bir konu olarak görmesine rağmen ontolojik delili reddeder. Ona göre ontolojik delilin temeli, Tanrı kavramının anlamını hareket noktası olarak alır. Tanrı isminin anlamı, anlaşıldığı anda hemen Tanrı'nın var olduğunu ifade eder; bu isimle, akıl tarafından kavranamayan daha büyük bir varlık kastedilir. Ancak gerçekte var olan, sadece akıl tarafından var olanından daha büyük olabilir. Thomas Aquinas'a göre, Tanrı'nın varlığı ontolojik delilin önerdiği şekilde tamamen açık değildir. Çünkü hiç kimse açık olanın zıddını akıl yoluyla kabul edemez. Ancak, "Tanrı vardır" önermesinin zıddı zihinsel olarak kabul edilebilir. Bu durumda, Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için onun varlık âlemi üzerinde bilinen etkilerinden hareket etmek gerekmektedir.[132] Dini gerçeklerin rasyonellik ölçütüyle doğrulanamayacağını, dini hakikatlerin, yalnızca Tanrı tarafından kalbe ilham edildiğinde gerçekleşeceğini iddia edenlerin aksine Aguinas da Swinburne gibi var olan şeylere dair öncüllerle başlayan a posteriori kavramlara dayanarak gözlemlenebilir olgularla Tanrı'yı açıklamaya çalışır.[133] Örneğin evrenin var olması veya düzenli bir yapıya sahip olmasından hareket ederek Tanrı'nın varlığına kanıt getirir. Ancak Richard Swinburne Thomas Aquinas'ın Tanrı kanıtlamalarını yeterli görmemektedir. Bu bağlamda Swinburne farklı olarak, Tanrı'nın varlığına dair aposteriori delillerin kümülatif olarak birlikte değerlendirilmesinin, hipotezi güçlendireceğini söylerken tecrübeden elde edilen farklı delillerin bir bütün halinde ele alınmasının delillerin münferit olarak değerlendirilmesi halinden Tanrı'nın varlığı sonucunu daha imkanlı yapacağını iddia etmektedir.[134]

1.4.2 Tanrı Lehinde Matematik İlkeleri ile Düşünme

Evren ve maddeye ilişkin nihai açıklamalar bulmaya çalışan bilimin, tamamına sahip olunamayan bilgiler bütünü için birikimsel ilerleme yöntemini esas alması, bilimsel bilginin diğer bilgi kaynaklarından gelen bilgilere görece koşulsuz üstünlüğüne imkân vermemektedir. Bilimsel bilgi açık uçlu bir süreç olup o alanla

[132] Pay, *Kozmolojik Delil ve Richard Swinburne*, 11-12.

[133] Richard Swinburne, *The Existence of God* (Oxford: Clarendon Press, 2004), 37.

[134] Pay, *Kozmolojik Delil ve Richard Swinburne*, 73.

ilgili gelinmiş son nokta değildir.[135] Buradan hareketle, bilimin bilinmezlerin hep bir kısmına cevaplar vermesi matematikte "yarılama metodu" olarak bilinen yöntemin dayandığı ilkeye benzediğinden Tanrı'nın boşluklarının sonunun gelmeyeceğine dair çıkarım yapmak mümkün olabilir. Yarılama metodunun en basit tanımı, yolun tamamı bir adımda alınamıyorsa ve her defasında kalan yolun yarısı ya da bir kısmı kadar ilerlenebiliyorsa yolun sonuna ulaşılmasının mümkün olamayacağı şeklinde yapılabilir. Çünkü her uzunluğun ya da herhangi bir boyutta yer kaplayan her hangi bir büyüklüğün yarısı veya bir kısmı sürekli var olacaktır. Bu büyüklüğün boyutu kullanılan ölçeğe göre değer kazanan bir değişken olmayı sürdürecektir. Yarılama metodunu, Tanrı'nın bilgi boşluklarında varolduğunu ve bilimin boşlukları doldurarak ilerlemesi ile Tanrı'yı tamamen varlık dışına iteceğini savunan Boşlukların Tanrısı kavramına uyarladığımızda bu kavramın tutarsız olduğunu iddia edebiliriz.

"Yarılama yöntemi: f(x)=0 fonksiyonunun kökün bulunacağı tahmin edilen veya verilen aralığı ikiye bölerek kök arama işlemidir. Fonksiyonun kökü bir [a,b] aralığında aranıyorsa ve f(a).f(b)>0 ise bu aralıkta en az bir kök vardır".[136]

Bilimsel çalışmaların doğasında yer alan birikimsel ve ilerlemeci tutum matematikteki yarılama metodunun bir versiyonudur diyebiliriz. Bu bağlamda Nobel Fizik Ödülü sahibi Stephen Hawking (ö.2018), bulmayı umduğu "her şeyin teorisi" ile evrene ait bilinmeyenlerin tamamını bir seferde bütünleşik bir yasa ile açıklamayı hedeflemiş ve bunu başardığında Tanrı'ya başvurulacak bir uzay-zaman noktasının olmayacağına inanmıştır.[137] Hawking, kütle çekim kuvvetini, görmemizi ve sürtünme kuvvetini sağlayan elektromanyetizmayı, atom çekirdeğini bir arada tutarak atomların dolayısı ile maddenin varolmasını sağlayan güçlü çekirdek kuvveti ve radyoaktif bozulmadan sorumlu zayıf çekirdek kuvvetini tek bir fizik yasası ve matematiksel model haline getirmeyi amaçlamıştır. Aynı evrende etki eden bu kuvvetlerin birbiri ile uyuşmadığı noktayı ele alacak olursak, bunlardan ilk iki yasanın evrenin heryerinde geçerli olduğunu ve iki kütle arasındaki mesafe arttıkça aradaki kuvvetin etkisinin azaldığını görürüz. Atom boyutunda geçerli olan güçlü ve zayıf çekirdek kuvveti ise

---

[135] Hülya Yaldır - Aslı Üner, "Bilimsel İlerleme ve Metot Kavramı Üzerine Karl Popper ve Thomas Kuhn", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2009), 70.

[136] Nihat Öztürk - Emre Çelik, "Polinom Olmayan Denklemlerin Genetik Algoritma Tabanlı Çözümü", *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü* 28/4 (2012), 323.

[137] Roger Trigg, *Akılcılık ve Bilim* (İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2004), 226.

atomaltı parçacıklarda yakın mesafede eser miktarda bulunuyorken bu parçacıklar birbirinden uzaklaştırıldığında kuvvetlerin arttığı gözlemlenmektedir. Aslında evrendeki yasaları birleştiren her şeyin teorisini bulma çalışmaları, M.Ö. 500 yıllarında Pisagorcuların lir telinin titreşimlerini inceleyerek müziğin çok basit matematik kurallarına uyduğunu keşfettikleri döneme kadar uzanır. Doğanın tamamının lir telinin armonileriyle açıklanabileceğini iddia eden bu sav, yirminci yüzyılda birçok fizikçinin bulmak için uğraştığı her şeyin bütünleşik kuramına en yakın denebilecek sicim teorisini andırmaktadır.[138]

Sicim teorisi, kuantum mekaniği ve kütle çekim yasalarını birleştirerek temel fizik yasalarını daha geniş bir çerçevede açıklamayı hedefleyen bir yaklaşımdır. Bu teoride evrenin temel bileşenlerinin noktasal parçacıklar değil, titreşen sicimler olduğu öne sürülür. Enerji formundaki bu sicimler, farklı frekanslarda titreşerek çeşitli parçacıkları oluşturmaktadır. Sicimlerin titreşim modları, farklı parçacık türlerini belirlemekte örneğin, bir sicimin belirli bir şekilde titreşmesi elektron oluştururken, başka bir titreşim modu kuark oluşturabilmektedir. Sicim teorisi, uzayın sadece dört boyutlu (üç uzay ve bir zaman) olmadığını, daha fazla boyutun olduğunu öne sürer. Teorinin iddiasına göre bu ekstra boyutlar, genellikle çok küçük ve kıvrılmış şekilde olduğundan günlük deneyimlerde fark edilemezken, sicimlerin titreşim modellerine ve fiziksel yasalara etki etmektedirler.[139]

Sicim teorisinin tahminlerini test etmek için gerekli hadron çarpıştırıcı gibi bir hızlandırıcının ortalama boyutunun Güneş Sistemi kadar olması bu deneylerin günümüz teknolojisi ile dünya üzerinde yapılabilmesini olanaksız kılmaktadır. Bu teori, bildiğimiz 4 boyuta ilave farklı 6 boyutun varlığı gibi desteklediği diğer hipotezler vasıtası ile araştırma alanında kalmaktadır.[140] Birleşik kuram bulunabilirse, kara delikler ve evrenin başlangıcı gibi aşırı koşullar altındaki fiziksel olayları açıklama potansiyeli bakımından, bu tür olaylarda ortaya çıkan paradoksları çözebilir ve evrenin nasıl çalıştığına dair daha derin bir anlayış sunabilir. Ancak bugün bilimin geldiği son noktada sınanamayan teorilerdeki iddialar ve bilim insanlarının geleceğe

---

[138] Kaku, *Olanaksızlığın Fiziği*, 268-270.

[139] Barton Zwibach, *A First Course in String Theory* (İngiltere: Cambridge, 2009), 91-100.

[140] Can Kozçaz, "'Her Şeyin Teorisi'ni Bulmak Mümkün mü?" (Görüşmeci: Gizem Seher, Web sayfası, Görüşme 05 Nisan 2021).

dair hedefleri bir kenara bırakıldığında görünen gerçeklik, makro varlık âlemindeki kararlı yasaların, atomaltı parçacıklar dünyasında yerini belirsizlikler ve olasılıklara bıraktığıdır.[141] Bilimsel bilgideki boşluklar Tanrı aleyhine kanıtlar değil bilimi geliştirecek nedenlerdir.[142] Bu durum Boşlukların Tanrısı kavramına uyarlandığında her bilimsel keşif, biraz daha ince ayarlı ya da sonsuz olasılıklı evrene kapı aralayacağı için, gelecekte elde edilebilecek bilim bilgisinin hep bugünün "Tanrı'nın işi" denebilecek boşluklar olarak kalacağı olası görünmektedir.

Matematiksel Fizikçi Roger Penrose'un (d.1931) kompleks sayıları sınırlı ve sınırsız dizilerde kullanarak bilgisayar tarafından oluşturulan evrensel veya mutlak niteliği bulunan Mandelbrot kümesinden bahsettiği kitabında matematiğin icat mı yoksa keşif mi olabileceğini tartıştığı bölüm oldukça ilgi çekicidir.

Başlangıçta eksi sayıların kökünü alabilmek için kullanılan kompleks sayıların integral formülü, gönderim teorisi ve genişletme özelliği gibi diğer niteliklerinin keşfine ilişkin Penrose'un "matematikçilerin Tanrı'nın işi ile karşı karşıya kaldıkları durumlar"[143] ifadesi, evrenin bilinen diğer 27 sabiti için de kullanılabilir.

> ***Mandelbrot Kümesi:*** *Mandelbrot kümesi, karmaşık düzlemde belirli kompleks sayıların oluşturduğu ve kaotik davranış sergileyen bir fraktaldır. Bu küme, belirli bir fonksiyonun iterasyonları sonucu elde edilir ve oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. fc(z)=z2+cf_c(z) = z^2 + cfc(z)=z2+c fonksiyonunun iterasyonları ile tanımlanır. Burada c bir kompleks sayıdır ve z iterasyonlar boyunca değişir.*
>
> *Eğer iterasyonlar sonucu z değerleri sınırsız bir şekilde büyümüyorsa, c sayısı Mandelbrot kümesine aittir ve siyah nokta konur, sınırsız ise beyaz nokta konur, böylece oluşan fraktalın farklı bölgelerine büyük ölçeklerde bakıldığında aynı temel yapıyı tekrar ettiği görünür. Bu kendine benzerlik, Mandelbrot kümesinin sonsuz derecede karmaşık olmasını sağlar.*[144]

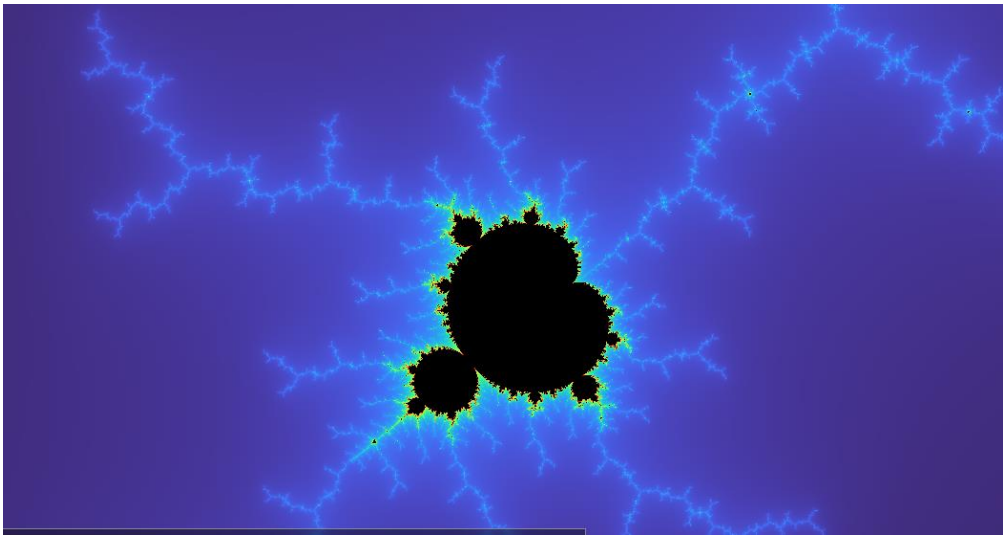
---

[141] Amir D. Aczel, *Bilim Tanrıyı Öldürebilir mi?* (İstanbul: MD Basım, 2014), 98.

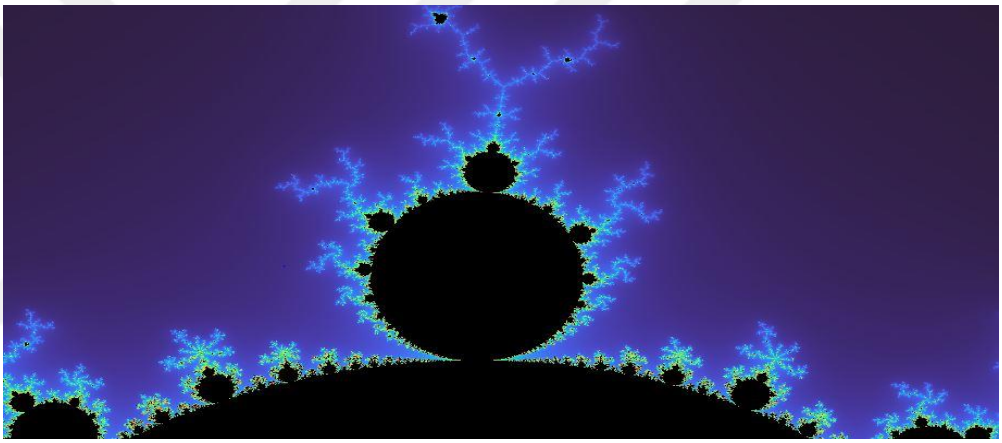
[142] Denis Alexander - Robert S. White, *İnancın Ötesinde; Bilim, İnanç ve Etik Zorluklar*, çev. Harutyun Parlak (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2007), 79.

[143] Roger Penrose, *Bilgisayar ve Zeka: Kralın Yeni Usu*, çev. Tekin Dereli (Ankara, 2004), 1/113-114.

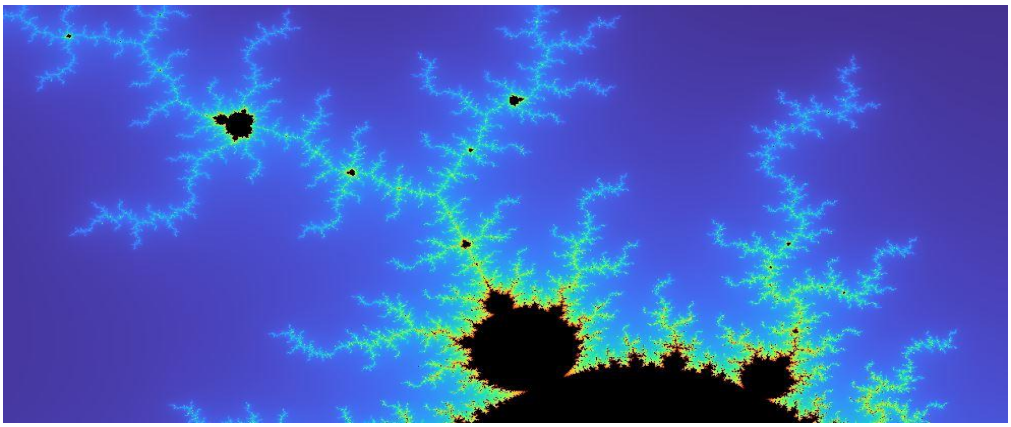
[144] Otto Peitgen vd., *Chaos and Fractals: New Frontiers of Science* (New York: Springer, 2004), 370-380.

*Şekil 1. Mandelbort Bütünsel Görünüm**

*Şekil 2. Mandelbort Yakınlaştırılmış Görüntü**

*Şekil 3. Mandelbort Tekrarlanan Görüntü**[145]

[145] David Bau, Web Sayfası, *Davidbau.com: A Dabbler's Weblog* (17 Kasım 2024), 1.

Bilimsel teorilerde deneylerin tüm bileşenleriyle gerçek durumu tam olarak temsil etmesinin ve aynı koşullarda tekrarlanmasının zor olduğu gibi, ölçümlerin kesinliğinin de sınırları vardır. Her deneyde, daha hassas ve kesin sonuçlara yaklaşmaya çalışılırken, özellikle mikro seviyelerde ölçüm düzeneğinin sisteme olan etkisi, deneylerin belirsizliğini artıran faktörlerdir.[146] Bu, "gözlemci etkisi" olarak bilinen bir durumdur ve insanın doğanın bir parçası olduğu gerçeğini yansıtır. İnsanın doğayı keşfetmeye çalışırken, ulaşmak istediği sırrın bir bileşeni hatta gözlemcisi olması dengeleri etkiler ve evren hakkında nihai sonuçlara ulaşmasını engelleyen döngü oluşturur.[147] Bu durum, Popper'ın anlattığı bir hikâyeye benzetilebilir: Bir kişi, bulunduğu odanın resmini çizmeye çalışırken, çizdiği resmin de odanın bir parçası olduğunu fark eder. Bu nedenle, resmi asla tamamen bitiremez, çünkü her yeni resim, bir öncekinin de dâhil edilmesini gerektirir.[148] Bu hikâye, insanın kendi evreniyle ilgili tüm verileri tam olarak kavrayamayacağına dair bir benzetme sunar.

1.5 KAVRAMIN SWOT ANALİZİ DEĞERLENDİRMESİ

Herhangi bir kuruluşun, tekniğin, sürecin veya durumun incelenmesinde kullanılan SWOT Analizi, güçlü ve zayıf yönlerin belirlenmesinde ve ilgili diğer taraflardan kaynaklanan fırsat ve tehditlerin saptanmasında kullanılan bir teknik olması sebebiyle bu çalışmaya konu olan Boşlukların Tanrısı kavramına uygulanmıştır. SWOT, kelimelerin baş harflerinden oluşturulmuş bir kısaltmadır

S: Strength (İncelenen objenin güçlü/üstün olan yönlerinin tespit edilmesi)
W: Weaknesses (İncelenen objenin güçsüz/zayıf olan yönlerinin tespit edilmesi)
O: Opportunities (İncelenen objenin sahip olduğu fırsatları ifade etme)

T: Threats (İncelenen objenin karşısında bulunan tehdit ve tehlikeleri ifade etme)[149]

SWOT Analizi, savın kendi yapısından kaynaklanan etmenlerin yanısıra iç ve dış çevresinin de değerlendirilmesine imkân sağlayan bir analiz tekniği olmasından dolayı kavrama bütünsel bakışı sağlayacaktır.

---

[146] Trigg, *Akılcılık ve Bilim*, 235.

[147] A.Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 482.

[148] Trigg, *Akılcılık ve Bilim*, 237.

[149] Hakan Özköse vd., "Uzaktan Eğitim Süreci İçin SWOT Analizi", *Middle Eastern & African Journal of Educational Research* 5 (2013), 45.

Boşlukların Tanrısı kavramının kuvvetli/zayıf yönleri ile tehdit/fırsatları analiz edildiğinde aşağıdaki tablo ile karşılaşılır.

No	Güçlü Yönler	Zayıf Yönler
01	Mantıksal Tutarlılık: Boşlukların tanrısı kavramı, bilimin ilerlemesiyle dini açıklamaların yerini bilimsel açıklamaların alacağına dair mantıksal bir çerçeve sunar.	Bu kavramın temel iddiası olan, Tanrı'nın işi açıklamasının yerini bilimsel bilginin alacağı tezi ile birçok bilimsel keşfin daha fazla bilinemeyen fenomeni ortaya koyması gerçeği birbiri ile tutarsızdır.
02	Empirik Dayanak: Tarih boyunca birçok doğa olayının bilim tarafından açıklanmış olması, bu kavramın empirik olarak desteklenmesini sağlar.	Bilimin doğa yasalarını ortaya koyması, "Tanrı'nın işi" açıklamasını, "Tanrı'nın işlerini, doğal yasaları yaratarak yapması" algısına dönüştürerek Tanrı inancını ortadan kaldırmak yerine güçlendirebilir.
03	Eleştirel Düşünme: İnsanları doğa olaylarına dair bilimsel açıklamalar aramaya teşvik etmesi bakımından, toplumlarda kolaylıkla kabul görmesi kavramı güçlendirmektedir.	Bilim tarafından açıklığa kavuşturulan doğa olaylarının bilgisine sahip birçok bireyin Tanrı inancı devam etmektedir.
04	Objektif Yöntem: Kavramın dayanağı olan, inanç sahasının dogmatik bilgilerinin sübjektif nitelikte olmasına karşın bilimsel bilginin tekrarlanabilir gözlemler ve deneylerle aynı koşullar altında aynı sonuçları vermesi açısından güvenilirdir.	Bilimin dogmalara yönelttiği eleştirel yaklaşım bilimsel bilgiye uygulandığında bilimin de salt doğruyu verememesi, birçok büyük teorinin zamanla yanlışlanması, bu kavramın bilimin Tanrı'yı insan hayatından çıkarma iddiasını zayıflatmaktadır.
	FIRSATLAR	TEHDİTLER
01	Bilimsel Eğitimin Yaygınlaşması: Bilimsel eğitimin artması, daha fazla insanın doğa olaylarını bilimsel yöntemlerle anlamasını sağlar.	Duygusal Boşluk: Boşlukları dolduracağı iddia edilen rasyonel bilgi, insanların duygusal ve etik rehberlik arayışlarını cevapsız bıraktığından insanın ihtiyaç duyduğu hayatı anlamlandırma gibi alanlarda yeni boşluklara neden olabilir.
02	Eleştirel Düşüncenin Teşviki: Boşlukların tanrısı kavramı, eleştirel düşünme ve sorgulayıcı yaklaşımın yaygınlaşmasına katkı sağlayabilir.	Bilimsel Determinizm: Bilimsel açıklamaların her şeyi kapsayacağı inancı, determinizm ve indirgemecilik gibi sorunlara yol açabilir.
03	Bilimsel İlerleme: Doğaüstü güçlere dayandırılan süreçlerin bilimsel bilgisini sağlamaya yönelik araştırmaların desteklenmesi, yeni keşifler ve teknolojik ilerlemeler için fırsatlar yaratır.	Bilimin Sınırları: Bilimsel bilgi sahası dışında kalan, hayatta iken yapılan tercihlerin ölüm sorası sorumluluğu gibi fenomenlerin, gerçeklik sahasından çıkarılması sosyolojik ve etik açıdan sorunlar oluşturabilir.
04	Sekülerleşme: Toplumun sekülerleşmesine katkıda bulunarak, dini ve bilimsel düşüncenin daha net bir şekilde ayrılmasını sağlar	Toplumsal Direnç: Dini inançları güçlü olan topluluklarda, bu kavramın nihai hedefi olan Tanrı'yı inkâr konusu toplumsal bir tehdit olarak görülebileceği için bilimsel gelişmelere karşı direnç oluşabilir. Bu da bazı toplumların bilimin faydalarından mahrum kalmasına yol açabilir.

Tablo 1. Boşlukların Tanrısı Kavramı Swot Analizi

İKİNCİ BÖLÜM

2. BOŞLUKLARI DOLDURAN TANRI ANLAYIŞI

2.1 TEİST DÜŞÜNCEDE BOŞLUKLARI DOLDURAN TANRI

Boşlukların Tanrısı kavramı, esasen bilimsel açıklamaların yetersiz kaldığı noktalarda Tanrı'yı devreye sokan bir yaklaşımı ifade eder. Ancak teistik perspektiften bakıldığında, insanın sınırlı bilgisi nedeniyle Tanrı'nın varlığını ve evrendeki işleyişini tam anlamıyla kavrayamaması, bu kavramın Tanrı'nın mutlak bilgisi ve kudreti ile çelişmediği şeklinde yorumlanır. Bu durumda Tanrı, bilimsel boşlukları dolduran bir unsur değil, evrendeki düzenin kaynağıdır.[150]

Teistik kabuller çerçevesinde değerlendirdiğimizde, 'Tanrı'nın varlığına dair sunulan kavramlardan kozmolojik ve teleolojik delilin evren ve bileşenlerinin kurallılığı şeklindeki yorumundan, Tanrı'nın varlığını olumsuzlamak için kullanılmak üzere Boşlukların Tanrısı fikri ortaya çıkmıştır demek mümkündür. Şöyle ki; evrendeki yasalar keşfedildikçe madde ve enerji formuna uymayan hiçbir şeyin kalmayacağı, dolayısı ile –Tanrı'nın işi- tanımlamasında barınan "Tanrı" düşüncesinin insanların hayatından çekileceği iddia edilmiştir. Bilimin şu ana kadar açıklayamadığı şeylere açıklama olarak getirilen, bilimin giremediği kısımları dolduran "boşlukların Tanrısı Kavramı" bu yaklaşımın ürünüdür.

Felsefe tarihine bakıldığında, felsefenin bilim ve din ile sıkı ilişkiler içinde bulunduğu hatta yapılarından kaynaklanan önemli yakınlıklar ve amaç birliğinin olduğu söylenebilir.[151] Bilimsel keşiflerin evrenin işleyiş yasalarını ortaya koyduğu sonucundan yola çıkılarak Tanrı'nın tüm boşluklardan zamanla çıkarılacağı savına ulaşılabileceği gibi, teistik bir kanıt olan evrendeki düzenlilik ile Tanrı'ya ulaşma tezini desteklemek de mümkün hale gelebilmektedir. Bazı kanıtların bir varsayımı doğrulaması olgusu, bunun aynı zamanda rakip bir varsayımı doğrulamayacağı

[150] Rahim Acar, "Tanrı İnsan İlişkileri", *Eskiyeni* 19 (2010), 27.

[151] Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi* (İstanbul, 2006), 1/16.

anlamına gelmez.[152] Evrimin karşısında kuvvetli bir teori olarak duran akıllı tasarım kanıtı açısından da bu kavramı değerlendirmek mümkündür. Akıllı tasarımı eleştiren Robert T. Pennock, bilimsel açıklamanın olmadığı yerde, hemen tasarım alternatifinin doğru olması gerektiği sonucuna varıldığını söyler. Bu açıdan bakıldığında Boşlukların Tanrısı kavramı tasarım kanıtı olarak da anılır.[153]

Ateizm gibi Tanrı'nın varlığı aleyhinde oluşturulan kavramların savlarına destek olarak bilimi kullandıkları sık rastlanan bir durumdur. Ancak bunun tersine bilimsel keşiflerin Tanrı'nın varlığına destek mahiyette kullanılabileceğini savunan yaklaşımlar da geliştirilmiştir. Örneğin Paul Daives Tanrı konusunda, Tanrı'yı bilimle varlık âleminin dışına itmek yerine, bilimi; dinsel inançların doğrulayıcısı olarak kullanmayı, Tanrı inancını dinsel yollarla ispatlamaktan daha tutarlı bir yol olarak kabul eder.[154] Burada kastedilen şey, yasalar toplamının Tanrısal güç olarak tanımlanması değil, bilakis doğa yasalarının bilim sayesinde ortaya çıkarılmasının, o yasayı koyan bir doğaüstü güce işaret etmesidir. Swinburne ise, Tanrı'nın varlığına dair açıklamanın bilimsel gerekçelendirmesini koşullu olasılık üzerinden Bayes teoremi ile anlatmıştır.[155] 'Belirli gözlemleri öngörmede eşit derecede başarılı iki bilimsel teori varsa, bunlardan biri gözlemler yapılmadan önce daha olası ise, gözlemler sonucunda da diğerine göre olasılığı daha yüksek olacaktır'[156] ifadesini kullanmıştır.

Bilimi geniş kitlelere ulaştırmayı başarmış bir bilim insanı olan Carl Sagan'ın (ö.1996) şu ifadesi bu durumu açıklayıcı niteliktedir. "Tanrı eğer sadece ve sadece kâinata hükmeden fiziksel kanunlar serisi ise, o halde böyle bir Tanrı'nın varlığı çok açıktır. Bu Tanrı duygusal yönden tatmin edici değildir…Yer çekimi kanununa dua etmenin pek anlamlı olduğu söylenemez."[157] Bilim, yer çekiminin nasıl işlediği hakkında bir takım hipotezler geliştirebilir, deney ve gözlemlerle bu hipotezleri doğrulayabilir. Ancak "yasalar ve evrenin ilk durumu nasıl ya da niçin seçilmiştir?",

---

[152] Babataev, *Richard Swİnburne'de Tanrı'nın Varlığını Kanıtlama Sorunu*, 62.

[153] Pay, *Tasarım ve Tanrı*, 241.

[154] Davies, *Tanrı ve Yeni Fizik*, 24.

[155] Özalp, *Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar*, 205.

[156] Swinburne, *The Existence of God*, 69.

[157] Sagan, *Karanlık Dünyada Bilimin Mum Işığı*, 425.

“evren niçin canlılığın oluşmasına imkân tanıyacak şekilde evrilmiştir?” gibi sorulara deney ya da gözlem ile cevap vermek mümkün değildir.[158] En azından şimdilik.

Teist düşüncede iki tür fenomenin bilimsel olarak açıklanamayacağı savunulmaktadır. Bunları yerleşik bilimsel açıklama kalıplarına sığdırılamayacak kadar tuhaf ve büyük olan olgular olarak tanımlayan Swinburne tuhaf olarak nitelendirdiği olgular için mucizeleri, büyük olgulara örnek olarak da yaşamın kaynağını öne sürer.[159] Boşlukların Tanrısı Kavramı kutsalın gerçekliğini evrendeki bilinmeyenler üzerinden tartışma konusu yapar ancak kutsalın esas incelendiği alan olan Din Bilimleri, gerçek dünya fenomenlerini kullanarak kutsalın insana temas ettiği noktaları ortaya çıkarma çabasındadır.[160] Himangsu S. Pal bilim insanlarının elektron-pozitron (karşıt elektron) çiftlerinin yokken bir anda boşluktan belirmesi iddialarına *Tanrı, Bilim İnsanları ve Boşluk* adlı makalesinde şüphe ile yaklaşmış, bu durumu kinetik enerji dönüşümü ve ışığın niteliklerine dayandırarak "hiçbir şeyden hiçbir şey gelmez, sadece bir şey başka bir şeyden gelir” yorumunu yapmıştır.[161] Sonuç bölümünde ise, Tanrı’nın Vedalar, İncil, Kur'an veya başka herhangi bir dini kitap aracılığıyla değil, yalnızca ışık ve ışık aracılığıyla kendisini insana göstermesinin mümkün olduğu çıkarımında bulunmuştur. Bunu delillendirmek için de yaratılmış ışıkta Tanrı'nın en temel özelliklerinden mekânsızlık, zamansızlık, değişimsizlik, ölümsüzlük niteliklerinin hepsinin barındığını ifade etmiştir.[162] Bu yaklaşımlarla birlikte, Teist çevrelerin her tabakasında genel kabul gören görüşe göre, bilimsel ilerlemelerle yapılan şey, Tanrı tarafından konulmuş olan yasaların keşfedilmesi yani aslında hep orda olanın farkedilmesidir diyebiliriz.[163]

Güçlü teizmin yaratılmış düzen karşısındaki görüşü ise “doğa, Tanrı’nın yaptıklarıdır” kabulü ile Akıllı Tasarım kavramından oldukça farklıdır. Buna göre sahip olduğumuz bilimsel bilgilerdeki mevcut boşluklar, Tanrı’nın gücünü anlama yolunda daha fazla araştırma yapmak için bir neden olarak anlaşılmalı ve tüm bilimsel

---

[158] Stephen Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, 217.

[159] Swinburne, *The Existence of God*, 74.

[160] İbrahimoğulları, *Dinler Tarihi Alanındaki Çalışmaları ile Gustav Mensching*, 84.

[161] Himangsu, “God, Scientists & the Void”, 428.

[162] Himangsu, “God, Scientists & the Void”, 432.

[163] Necmettin Karakuş, *Pozitif Yaşam Kodları* (Ankara: Lazer Yayınları, 2020), 110.

açıklamalar Tanrı'nın dünyadaki yaratıcı ve varlığı devam ettirici kanıtları olarak bilinmelidir.[164] Bu bağlamda, doldurulmuş boşluk olarak kabul edilen örnekleri kullanan John Polkinghorne, kuantum belirsizliği ilkesinin nedensel olaylar zincirinde küçük ve kısa kırılmalara neden olduğunu ve bu kırılmaların, Tanrı'nın evrensel mekanizmaya müdahale edebileceği alanlar sağladığını ileri sürmektedir. Tanrı'nın birincil neden olarak doğrudan müdahalesi ile "başka türlü açıklanamaz" yaklaşımı onun, bilimsel açıklamaların yetersizliğine dayalı bir zorunluluk değil, evrendeki düzenin ve varoluşun kendisinin kaynağı olduğunu iddia eder. Boşlukların Tanrısı kavramındaki tezin Kutsal Metinlerdeki Tanrı'nın yaratılıştaki sürekli rolü sebebi ile geçerliliğini kaybettiğini belirten kaynaklar, Tanrı'nın yaratması yerine bilimsel açıklamalar bulunabilse bile Tanrı'nın bu yasaların faili olduğunu savunur.[165]

Tüm bunların yanında teist çevreden sayılmayacak düşünürlerden, insanların zihninde dini temellerden bağımsız olarak da Tanrı inancına yatkınlık hatta Tanrı'ya ait boş alanlar bulunduğunu ima edenlerin varlığı dikkat çekicidir. İnsan bilincinde Tanrı'nın her zaman bulunduğu fikrini savunan varoluşçu filozof Jean Paul Sartre (ö. 1980), "Varlık ve Hiçlik" adlı eserinde insanların anlam arayışıyla dolu bir dünyada kendilerini bırakılmış hissettiklerinden söz eder. Sartre, bu durumu *Tanrı biçimli bir boşluk* ifadesiyle açıklar. Ona göre insanlar, bu boşluğu, Tanrı'ya inanarak doldurmak yerine, kendi anlamlarını ve değerlerini yaratmakla doldurmalıdır. Friedrich Wilhelm Nietzsche (ö.1900) ise, "Böyle Buyurdu Zerdüşt" isimli kitabında *Tanrı öldü* ifadesiyle, modern toplumda geleneksel Tanrı inancının etkisini yitirdiğini ve bunun derin bir kültürel ve ahlaki boşluk yarattığını belirtir. Ancak Nietzsche, insanların hiçbir anlam ya da değer bulamadığı bir durumu ifade eden bu boşluğun, Üstinsan kavramıyla doldurulabileceğini söyler. Üstinsan, kendi değerlerini yaratabilen, doğaya ve insanlığa kendi anlamını verebilen güçlü bir birey ya da toplum modelidir.[166] Sartre ve Nietzsche'nin Tanrı'nın yokluğundan doğan boşluğu vurgulamaları, dolaylı olarak o boşluğun varlığını ve dolu olması gereken bir alanı ima etmektedir. Bu durum, teistik çevrelerce Tanrı'nın varlığını bir norm, bir "doğal durum" olarak değerlendirmek için temel alınabilir. Eğer insan zihninde Tanrı'ya özgü bir boşluk varsa, bu, boşluğun

[164] Alexander - White, *İnancın Ötesinde*, 138.

[165] Lael Weinberger, "Kimin Tanrısı? Boşlukların Tanrısına Teolojik Yanıt", (2008), 9.

[166] Amstrong Karen, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Bahar Tırnakçı (Ankara: İmge Kitabevi, 1996), 506-534.

doğal bir şekilde doldurulmuş olması gereken bir tasarım ya da yönelim olduğuna işaret edebilir. Sartre'ın "Tanrı biçimli boşluk" kavramı, bu durumu bir eksiklik olarak görse de, teistik bir yaklaşımla bu eksiklik, yaratılışın veya insanın ilahi bir düzenle ilişkisinin izleri olarak yorumlanabilir. Nietzsche'nin Tanrı'nın yokluğu sonucunda yeni değerlerin yaratılması gerektiği önerisi de, bu değerlerin doğrudan Tanrı'nın yerini doldurmak için bir tür çaba olduğunu ima eder.

2.1.1 Mitlerden Vahye Kültürel Evrim

Mitolojiyle yakından ilgilenen isimlerden biri olan Romen asıllı dinler tarihçisi Mircea Eliade'nin mitler, din ve ritüeller üzerine yaptığı çalışmalar, mitlerin sadece tarihi veya fenomenolojik açıdan anlaşılmasının yeterli olmadığını, aynı zamanda hermenötik (yorumsama bilimi) bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini savunur.[167] Eliade'ye göre mitler, doğaüstü varlıkların eylemlerini anlatan kutsal öykülerdir ve bu öyküler anlatılan gerçekliklerle özdeş olduğu için kutsaldır. Yani mitler, dünyanın, insanın ve hayatın doğaüstü bir kökeni ve tarihi olduğunu, bir olayın veya nesnenin nasıl var olduğunu anlatır ve bu nedenle yaratılış öyküleri olarak kabul edilebilir.

Eliade, arkaik insan için mitlerin vazgeçilmez bir gerçekliği ifade ettiğini ve sürekli başvurulan bilgiler sunduğunu belirtir. Özellikle dünyanın sonu ve insanın bu sondaki durumu gibi temel sorulara cevap verdikleri için mitler inananlar için kutsal ve gerçek kabul edilir, bu yüzden en çok din alanına hizmet ederler. Eliade, dinin kendine özgü bir yapıya sahip olduğunu, arkaik insan için dinin hayatın her alanında etkisini hissettirdiğini ve kutsalın insan bilincinde sürekli var olan bir unsur olduğunu savunur. Bu yaklaşım, geleneksel toplumlarda mitin insan davranışını ve kültürel unsurları nasıl şekillendirdiğini ve modern insanın bilinçaltında nasıl yaşamaya devam ettiğini anlamak açısından önemlidir.[168]

19. yüzyılda yaşamış Alman bir Mısırbilimci olarak tanınan Dr. Heinrich Karl Brugsch (ö.1894) ise, Eski Mısır dini ve mitolojik metinlerini, özellikle de Mısır yaratılış mitlerini anlamaya yönelik çalışmalarında çeşitli Tanrısal inanışlara rastlamıştır.[169] Mısır mitolojisinde "ilkel sudan yaratılış" miti, evrenin başlangıcını

---

[167] Mete, "Eskilerin Masalları", 83.

[168] Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 32.

[169] Wallis Budge, *Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam ve Tanrılar* (İzmir: İlim Yayınevi, 2018), 25.

suyla ilişkilendiren ve yaratıcı bir Tanrı'nın bu sulardan çıkıp dünyayı yaratması üzerine kuruludur. Bu mit, özellikle Heliopolis okulunun yaratılış efsanesinde en belirgin haliyle karşımıza çıkar. Yaratılış süreci, Nun adı verilen başlangıçta kaosun ve var olmamış her şeyin simgesi olan, varlığın en temel biçimi ve yaratıcı tanrıların kaynağı kabul edilen sonsuz bir ilkel sudan çıkıp dünyayı şekillendiren tanrıların hikâyesiyle devam eder. Heliopolis'in yaratılış mitinde, tanrı Ra (güneş tanrısı), yaratılışın ana figürü olarak geçer. Ra, Nun'un sularından doğar ve her gün gökyüzünde belirerek dünya düzenini devam ettirir. Mısır yaratılış mitindeki ilksel sudan yaratılış anlayışı, üç büyük dinin yaratılış anlatılarıyla birçok benzerlik gösterir. Kaostan düzenin yaratılması, suyun yaratıcı bir unsur olarak rolü ve tek bir yaratıcı gücün evreni şekillendirmesi gibi temalar, hem Mısır mitolojisinde hem de Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da ortak noktalardır. [170]

Tevrat'ın (Eski Ahit) yaratılış hikâyesinde buna benzer olarak kaotik bir başlangıç aşamasını temsil eden derin sulardan bahsedilir. "Başlangıçta Tanrı gökleri ve yeri yarattı. Yer boştu ve şekilsizdi, derin suların üzerinde karanlık vardı, Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde hareket ediyordu" (Yaratılış 1:1-2).[171] Yuhanna İncilinde Eski Ahit'in yaratılış anlatısını paylaşan ve buna ek olarak, Tanrı'nın Söz'ü (Logos) aracılığıyla yaratılışın gerçekleştiğini anlatan pasajlar bulunmaktadır: "Başlangıçta Söz vardı... Her şey O'nun aracılığıyla oldu" (Yuhanna 1:1-3).[172] Bu, yaratıcı gücün düzeni kaostan çıkardığına dair bir başka yorumdur. Kuran'da, Allah'ın yaratması da başlangıçta suyla ilişkilendirilir: "İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim onları birbirinden ayırdığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı bilmezler mi?" (Enbiya 21:30).[173] Doğudan batıya tarih boyunca uzanan benzer olayların mitoslarda tekrarlanması din ve toplum bilimleri yanında tarih ve antropoloji açısından da önemli çıkarımlara kanıt teşkil eder. Eski Ahitte Nuh Tufanından bahsedilen anlatının benzerini İskandinavlar'ın Edda Destanı'nda, Babilden kalan Atrahasis Destanı ve insanlık tarihinde bilinen ilk yazılardaki Sümerlerin Gılgamış Destanı'ndaki Tayfun olayında gerçek bir jeolojik felaketi anlatmaktadır. Hindistan,

---

[170] Budge, *Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam ve Tanrılar*, 29-43.

[171] *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Ahit* (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2019), 2.

[172] *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Ahit*, 1187.

[173] *Kuran-ı Kerim ve Türkçe Meali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 332.

Okyanus adaları, Kuzey ve Güney Amerika'da da mitolojik kaynaklarda benzer anlatılara rastlanmaktadır. Sümer tabletlerinde çivi yazısı çözümlenmesiyle aktarılan bir şiirde işlenen tema, Eski Ahitte yer alan Eyüp bölümü ile neredeyse aynıdır. Şiirde adı verilmeyen, varsıl, bilge ve dürüst bir adamın, bir gün hastalık ve acının pençesine düşmesi sonucu, gözyaşları ve alçakgönüllülükle tanrısının önünde diz çöküp dualarla, yakarışlarla yüreğini ona açması neticesinde Tanrı'sının merhamete gelmesini, onu felaketlerden kurtarıp acılarını sevince dönüştürmesini konu alır.[174]

Bu gibi benzerliklere bakarak çağdaş ateistlerin, kutsal metin anlatılarının kadim mitlerden etkilendiğini hatta bu dinlerden, sonra gelenin önceki anlatılara yer verdiğini dillendirdikleri, eski kavimlerin başlarına gelen olayların tamamına yakınının altıncı yüzyılda yazılı hale getirilen Tevrat'ta bulunmasının kültürel bir evrilme olduğunu iddia ettkleri görülmektedir.[175] Bu iddialarda dini anlatıların, mitolojik kökenlerle beslenmiş ve zamanla daha gelişmiş teolojik sistemlere dönüştürülmüş olma ihtimalinin barındığına yer verilir. Bu yaklaşımı anlamlı bulanlar için, tanrısal kahramanlar ve bunların hikâyelerindeki parelellikler, tarihsel etkileşimin olduğuna dair, mitlerden vahye bir tür evrilişin sembollerini sunmaktadır. [176]

Mitlerden vahye kültürel bir aktarımın varlığına dair öne sürülen bu anlatımlardan yola çıkarak; tarih boyunca varoluş, yaşamın anlamı ve ölüm sonrası yaşam gibi bilim tarafından cevaplanamamış soruların her zaman olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla Boşlukların Tanrısı kavramının temel bileşeni olan doğanın işleyişini daha fazla anlamaya yarayan bilimsel keşiflerin, insanın zihnindeki bilgi boşluklarından doğaüstü güçleri çıkaracağı tezinin aksine, insanın doğayı anladıkça düşünce biçiminin bu tür güçlerle birlikte evrildiği çıkarımında bulunabiliriz. Mitolojik dönemin doğadaki güçleri kullanarak somut açıklamalar getirme anlayışının yerini, sonraki vahiy temelli dinlerde doğaüstü yaratıcı güçten gelen evrensel mesaj içeriklerine bıraktığı söylenebilir. Çağdaş toplumlarda ise klasik dinlerin ritüellerini yaşamının dışında tutan birçok bireyde meditasyon adı altında, kristallere iç huzur

---

[174] Kramer, *Tarih Sümer'de başlar*, 145-149.

[175] Arif Tekin, *Kur'an'ın Kökeni* (İstanbul: Berfin Yayınları, 2008), 26-27.

[176] Giovanni Scognamillo, *Medeniyetler Çatışmasında Batı'nın İnanç Temelleri* (İstanbul: Karakutu Yayınları, 2003), 30-31.

bahşetme ve psişik enerji gibi mistik güçler yükleme eğilimine dönüştüğü sonucuna ulaşılabilmektedir.[177]

Bu durumu teistik açıdan yorumlarsak, Tanrı inancının farklı kültürler üzerinde bıraktığı etkilerin, insan zihninde çeşitli anlatı formlarına büründüğü düşünülebilir. Örneğin, Nuh Tufanı ve benzer felaket hikâyelerinde Tanrı'nın insanlara aynı temel mesajı ilettiği, ancak kültürel farklılıklar nedeniyle bu mesajların farklı mitlere dönüştüğü ileri sürülebilir. Diğer bir söyleyişle, Tanrı'nın farklı zamanlarda ve kültürlerde benzer olaylarla kendisini ve mesajını insanlara duyurmuş olabileceği savunulabilir. Nitekim kutsal metinlerde tarih boyunca Tanrı'nın gönderdiği elçilerin sayısı hakkında kesin bir rakam zikredilmez hatta Yahudiler sayısız peygamberlerin geldiğine inanırlar.[178]

Ayrıca, Sümer metinlerindeki Eyüp'e benzer anlatı da, sabır, dua, insanın acı çekmesi ve Tanrı'ya olan güveni gibi evrensel temaları ele alır. Teistik bakış açısına göre, bu tür benzer anlatılar, Tanrı'nın insanların acılarına ve dualarına nasıl yanıt verdiğini gösteren ortak bir tema olarak algılanabilir. Mitolojik anlatılar ve dini hikâyeler aynı temel ilahî gerçekliğin farklı formlarda dile getirilişi olarak görülebilir. Mitler ve dini anlatılardaki bu benzerlik, dinlerin kökeninin mitolojiye dayandığı şeklinde yoruma açık olduğu gibi, insanların Tanrıyla bağ kurma çabalarının farklı şekillerde ortaya çıktığının göstergesi de olabilir. Tüm bunlar, insanın varoluşsal sorgulamalarının evrenselliğini yansıtır.

Dönem	Tanrı Anlayışı
Eski Çağlar	Kabile Tanrıları, Tarım ya da Bereket Tanrısı vb.
Mistik Mitoloji	Tanrı ve Tanrıçalar
Filozoflar	Akılcı Bir Evren
Yahudilik	Semavi Dinlerin Başlaması
Hıristiyanlık	Üçleme (Teslis); Baba, Oğul, Kutsal Ruh
İslam	Birlik
Protestanlık	Reform
Aydınlanma	Bilim

Tablo 2. Tanrı Anlayışındaki Dönemsel Farklılıklar

[177] Richard Dawkins, *Bir Şeytan'ın Papazı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2008), 69.

[178] Eldar Hasanov, "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/4 (31 Aralık 2014), 3.

2.2. ATEİST YAKLAŞIMLARDA BOŞLUKLARI DOLDURAN TANRI

2.2.1. Evrim Teorisi ile Tanrısız Varoluş

Canlı varlıkların ortaya çıkışını doğaüstü varlığa yani Tanrı'ya gerek duyulmaksızın, doğanın içinde kalarak ve deneysel kanıtlarla desteklenerek ortaya atılan evrim kuramının geçmişi ilkçağ felsefesine kadar dayandırılır.[179] Sümerlerde izlerine rastlanan insanın atasının balıklar olduğuna dair fikirlerin Yunan filozofları tarafından da savunulduğuna örnek olarak Anaximandros (M.Ö. 610-547) ve canlılar arasındaki mücadeleyi anlatarak doğal seçilim ilkelerinden bahseden Herakletios (M.Ö. 535-475) gösterilebilir. Bugünkü anlamda canlılarda ortak ata düşüncesi Fransız Comt de Buffon'a (ö. 1788) ait olup kazanılan özelliklerin sonraki nesillere aktarılması fikrini ise Jean Babtiste Lamarck (öl. 1829) ortaya atmıştır.[180] Evrim teorisi Charles Darwin'in 1859 yılında yayımladığı "Türlerin Kökeni" adlı eserinde tüm varlığın herhangi bir yaratıcı olmaksızın oluşmasını savunan ve değişen koşullar altında bazı özelliklerin daha avantajlı hale gelerek sonraki nesillere aktarılmasına dayanan doğal seçilim yöntemini de içeren bir kuram olarak tüm dünyada tartışılan halini almıştır.[181] Ateist düşünceye kaynaklık eden evrim teorisi hakkında Richard Dawkins, bu gerçeğin evrenin herhangi bir köşesinde oturduğu yerden bulunabilecek kadar apaçık olmasına rağmen Darwin'in dünyanın etrafını beş yıl boyunca dolaşması sayesinde geliştirdiğini ve bu durumun Darwin'in zaferi olduğunu söylemektedir.[182]

Evrendeki hayatın doğası hakkında üretilen görüşlerin en tutarlısı olarak evrim teorisini kabul eden Dawkins, akıllı tasarımın evrimi yönlendirdiği fikrini savunanlara yanıt vermek için doğal seçilim bağlamında bilgiyi tanımlamakla işe başlar. Bilgi; ilk baştaki olasılık çeşitlerinin çokluğundan kaynaklanan belirsizliği, olasılıklar arasından yapılan başarılı seçimler sebebi ile sonraki kesinliğe indirgeyen şeydir ve doğal seçilim için bilginin bir sonraki neslin gen havuzuna eklendiği bir süreçtir açıklamasında bulunur. Evrim iddiasındaki ilerlemeci yaklaşımda en az başarılı genler gen havuzundan kaldırılır. Ona göre mutasyon gerçek bilgi içeriğinin artışı değildir aksine

---

[179] Pay, *Tasarım ve Tanrı*, 89.

[180] Tarkan Ersin, *Bilim Felsefe Evrim* (İstanbul: Cinius Yayınları, 2023), 24.

[181] Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalan (Ankara: Onur Yayınları, 1976), 128-130.

[182] Dawkins, *Bir Şeytan'ın Papazı*, 131.

ilk belirsizliği azaltır ancak teistlerin iddia ettiği gibi bilgi Tanrı'dan geliyorsa genomda bilgi artışının olması gerekir. Bu gerekliliğin aksine doğal seçilim sürecinde, başlangıçtaki bütün mümkün seçeneklerin seçilmiş olan daha az mikardaki seçeneklere indirgenmesi, bilginin Tanrı'dan gelme olasılığını geçersiz kıldığını savunur.[183]

Yine Richard Dawkins "Gen Bencildir" adlı eserinde gen merkezli evrim anlayışını kullanarak biyolojik süreçleri tamamen doğal nedenlerle açıklamaya çalışmıştır. Bu yaklaşıma göre genler, hayatta kalma ve üreme başarısını artıran özelliklere sahiptir ve bu genlerin zamanla popülasyon içinde yayılma eğiliminde olması tanrısız varoluşun zorunlu bir sonucuna kanıt olarak değerlendirilebilir.[184]

Evrim Teorisi ile yaratılışçılığı uzlaştırmaya çalışan Francis Collins'in "Tanrı'nın Dili" adlı kitabında, Collins evrim ile Tanrı'nın varlığı arasında bir çelişki görmediğini ve "Teistik Evrim" yaklaşımını benimsediğini belirtir. Collins'e göre, Tanrı evrimi doğanın işleyişinde bir araç olarak kullanmış olabilir ancak evrim doğanın yaratıcısı hakkında hiçbir şey bildirmez. Dolayısıyla bu süreç teorisi tanrısal bir planla uyumlu olabilir ve evrim Tanrı'nın planının bir parçası olarak görülebilir.[185]

Evrimin temel ilkelerinden olan "bir özellik hayatta kalma mücadelesinde işe yaradığı ölçüde evrim tarafından geliştirilirken kullanılmayan özellikler zamanla ortadan kaybolur" iddiasına örnek olarak, ışığa duyarlılığın hayatta kalma şansını artırmasından dolayı gözün geliştiği söylenebilir.[186] Ancak evrim teorisine karşı Akıllı Tasarım savunucuları, gözün "indirgenemez karmaşıklığa" sahip bir organ olduğunu öne sürerler. Bu kavrama göre, gözdeki birçok farklı bileşen, hepsi aynı anda ve eksiksiz bir şekilde var olmadıkça, tam işlevini yerine getiremez. Evrimsel biyologlar ise gözün kademeli olarak evrimleştiğini, basit ışık algılayıcı yapılardan daha karmaşık yapılar haline geldiğini savunurlar. Gözün evrimsel süreciyle ilgili en yaygın açıklama, doğal seleksiyon yoluyla çok sayıda ara formun var olduğunu ve bu formların zaman içinde daha işlevsel hale geldiğini gösterir. Nitekim doğada farklı seviyelerde karmaşıklıkta göz yapıları mevcuttur, örneğin bazı ilkel deniz canlılarının

---

[183] Dawkins, *Bir Şeytan'ın Papazı*, 134-147.

[184] Richard Dawkins, *Gen Bencildir*, çev. Asuman Ü. Müftüoğlu (Ankara: TÜBİTAK, 2018), 31.

[185] Francis S. Collins, *Tanrı'nın Dili*, çev. Harutyun Parlak (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009), 105.

[186] Richard Swinburne, *Tanrı Var mı?*, 53.

yalnızca ışığı algılayabilen basit göz lekeleri varken, memelilerde çok daha gelişmiş göz yapıları bulunur. Ancak Akıllı Tasarıma göre, bir gözün işlevsel olabilmesi için tüm parçalarının (retina, lens, kornea, optik sinir, vb.) birlikte ve kusursuz bir şekilde çalışması gerekir. Bu durumun, evrim teorisinin tanrısız varoluşa açıklama olarak getirdiği adım adım evrilme yöntemi ile açıklanamayacağı ve bu nedenle bir "tasarımcı" tarafından yaratılmış olması gerektiği öne sürülür. Ancak insan gözünde bulunan kör nokta bir kusur olarak kabul edildiğinde gözün oluşumuna dair yöntem, teistlerin sonsuz kudret sahibi Tanrı tarafından yaratılmasından daha çok, mükemmellik öngörmeyen evrimsel gelişimle uyumlu olduğu değerlendirilebilir.[187]

Doğadaki düzenin bir amaç doğrultusunda tasarlandığına yönelik Teleolojik kavram çerçevesinde William Paley (ö.1805) saat analojisi ile doğadaki mükemmel işleyişin bilinçli bir tasarımcıyı işaret ettiğini öne sürerken, Michael Behe (ö.1952) 'indirgenemez karmaşıklık' kavramı ile evrim teorisinin canlıların küçük aşamalarla meydana geldiği iddiasına karşı çıkmıştır. Buna karşılık, David Hume ve Richard Dawkins gibi düşünürler bu iddiaları, tasarımcının varlığını kanıtlamanın doğa ile ilgili gözlemlerden yola çıkılarak mümkün olmadığını ve Tanrı'nın varlığını kanıtlamanın maddi dünya ile sınırlandırılması gerektiğini savunmuşlardır.[188]

Darwinciliğin yaygınlaştırılmasında önemli katkıları bulunan Herbert Spencer (1820-1903) sosyal yaşamda da biyolojik dünyadaki evrimsel ilkelerin geçerli olduğuna inanmıştır. Spencer'ın, "toplumsal Darvincilik" diye bilinen bu kuramın temelini; eş zamanlı hayatları olan farklı ırkların kültürel gelişimin farklı aşamalarından geçmekte oldukları ve her insan topluluğunun kültürel evrim ile eriştiği zekâ seviyesinin farklı olduğu tezinin sosyal sonuçları da olmuştur. Spencer, Avrupalı insanların beyinlerinin Avustralya yerlilerinin beynine göre yaklaşık 75 santimetreküp daha büyük olmasını ileri sürerek, daha büyük beyinlere sahip olmaları sonraki nesillerin deneyimleri özümseyerek genetiklerine geçirdiklerinin yani kültürel evrimin bir kanıtıdır. Spencer'a göre yerlilerin yaban hayatının keşfi, beyaz ırktan olanlara kendi ırklarının uzak geçmişte de olsa aynı evreden geçen bir önceki tarihini inceleme olanağı tanıyordu. Spencer'ın öğrencisi John Fiske'nin (1842-1901) savunduğu "en

[187] Pay, *Tasarım ve Tanrı*, 269.

[188] Nagihan Erkılıç, *Francis Collins ve Teistik Evrimin İmkânı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 36-37.

üstün insanlar ile en aşağı insanların beyin hacimleri arasındaki fark, maymunların kendi türünün beyin hacimleri arasındaki farktan en az altı kat fazladır" söylemi, yerlilerin beyinlerinin görece küçük olması nedeni ile insan evriminin eski aşamasında bulundukları algısının yaygınlaşmasına neden olmuştur.[189] Amerika ve Avrupa ülkelerinin gelişmemiş ülkelere medeniyet götürme vaadleri ile halkları sömürgeleştirme faaliyetleri bu anlayışın bir ürünüdür.

Darwin'in doğal seçilim ilkesinin toplumsal etkilerini Nazi katliamlarının esin kaynağı olan öjeni - ırksal saflık teorilerini inceleyerek görmek mümkündür. Nazilerin 1933 yılında kabul ettiği "Kalıtsal Hastalıklı Yavruların Önlenmesi Yasası" kapsamında 360.000 zihinsel ve bedensel engellinin kısırlaştırılmasından sonra mevcut engellilerin de, rızası dışında krematoryum fırınlarında ötenazi ile öldürüldüğü bilinmektedir. *Expelled: No Intelligence Allowed* adlı belgeselde 15.000 engelli kişinin öldürüldüğü Hadamar Ötenazi Merkezinde, Darwin'den Hitler'e kitabının yazarı Dr. Richard Weikart kendisine yöneltilen bir soruya şöyle cevap vermiştir: "Hitler ve bu programı yürüten doktorların çoğu fanatik Darwinistlerdi. Hitler, savaşla ve toplu katliamlarla daha iyi bir neslin hayatta kalmasını sağladığını, dolayısı ile insanlığa fayda ürettiğini düşünen Darwinci varoluş mücadelesinin bir parçasıydı."[190] Bu belgeselin devamında, tam sağlıklı olmayan bireylerin kısırşatırılmak, evlenmelerine izin vermemek veya imha etmek suretiyle evrimin ilerlemesine yardımcı olmak için topluma Darwin ilkelerini uygulanmak istendiği anlatılmaktadır. Mükemmele doğru evrim ve güçlü olanın seçilimi anlayışını temel alan hastalıksız, engelsiz bir toplum yaratacaklarına inananların insan hayatını değersizleştirmesine yol açtığı değerlendirilebilir. Evrim kuramının yaşam ve ölümü doğal süreçler olarak tanımlaması, bazı çevrelerde kürtaj ve ötenazi gibi etik açıdan tartışmalı konuların bilimsel rasyonellikle meşrulaştırılmasına zemin hazırladığı değerlendirilebilir. Teistik bakış açısına göre, bu tür ideolojiler insanın ahlaki sorumluluğunu kaldırmaya yönelik olup Tanrı'nın yaratma düzenine ve insan onuruna aykırıdır. Çünkü teizmde, her insan, Tanrı'nın suretinde yaratılmıştır ve dolayısıyla her birey eşit değere sahiptir. Bu yaklaşımda evrim, doğada işleyen bir süreç olarak görülebilir ancak bu süreç salt

[189] Alexander, *21. Yüzyılda Din ve Bilim*, 41-43.

[190] "Expelled: No Intelligence Allowed", haz. Simon Tondeur, *Premise Media Corparation* (15 Haziran 2012).

evrimcilerin iddiasındaki gibi tesadüfi ya da amaçsız değildir. Tam aksine, Tanrı'nın yaratıcı iradesinin ve amacının bir parçası olarak kabul edilir. Evrim, doğadaki düzenin ve karmaşıklığın Tanrı'nın iradesiyle uyumlu olduğunu gösterir. Herbert Spencer ve onun "toplumsal Darwincilik" kavramı, evrimsel ilkelerin toplumlara uygulanabileceği düşüncesine dayanan ırksal hiyerarşiler ve sömürgeleştirme gibi tehlikeli ideolojilere zemin hazırlamıştır. Nazi Almanyası'nın öjeni politikaları ve ırksal saflık teorileri de bu anlayışın uç noktasıdır. Toplumda güçlü olanların hayatta kalması gerektiği fikri, evrim ile Tanrısız yaratılış kuramının sosyal yansımasıdır. Ateist ya da teist gibi taraf ayrımı olmaksızın insan hayatının kutsallığı her şeyin önünde gelmelidir.

Boşlukların Tanrısı kavramının da beklediği, evrimsel biyolojinin ara türlerine ilişkin eksik fosillerin yeter derecede ortaya çıktığını iddia eden Collins, bu kanıtların yaşamın Tanrısız başlamasını açıklamaya yetmediğini iddia etmiştir.[191] Darwinci doğal seçilimle evrim teorisinin, insan ve hayvan bedenlerinin değişiminin bir açıklamasını verebildiği kabul edilse bile, bu eleme mantığı canlılığın başlangıçta nasıl ve niçin ortaya çıkarıldıklarını anlamada yardımcı olmaktan uzaktır.[192] Bu çıkarımlara istinaden diyebiliriz ki, bir yandan cansız moleküllerle canlı hayatın başladığını söyleyen evrimin kanıtlarının güçsüzlüğü, diğer taraftan da sosyal Darwinciliğin evrensel etiğe aykırı anlayışı Tanrısız Yaratılış düşüncesini kendi içinde tutarsız hale getirmektedir.

[191] Collins, *Tanrı'nın Dili*, 95-98.

[192] Richard Swinburne, *Tanrı Var mı?*, 77-78.

Kavramın Analitik İncelemesi için 5 başlık altında bir tablo oluşturulabilir.

Bilimsel Bilgi	Detaylı Açıklamalar	Örnekler
Bilimsel açıklamaların sınırları	Bilimsel teoriler ve modeller, mevcut bilgi ve teknoloji ile sınırlanmaktadır. Ancak bu sınırlar zamanla genişler ve yeni bulgular ortaya çıkar. Buradan çıkarılabilecek sonuç; bilimin geliştiği ve açıklanamayan fenomenlerin zamanla açıklığa kavuştuğudur. Tanrı'ya dair çıkarımlar anlamsızdır.	- Higgs bozonunun keşfi öncesinde kütlesiz maddenin varlığına dair sınırlı bilgiye sahip olunması ve keşiften sonra yeni bilgiler kazanılması. - Evrenin başlangıcı hakkındaki varsayımlar, Big Bang teorisi ile bilimsel kabulü mümkün sayılabilecek bir zemine kavuşmuştur.
Bilimsel yöntemin gelişimi	Bilimsel yöntemler ve teknoloji sürekli gelişir ve değişir. Her yeni keşif ve teknoloji, bilimsel yöntemleri daha ileriye taşırken mevcut "boşlukları" da detay bilinmezliklere taşır. Bu, bilimin bilgi birikimini sürekli olarak artırdığını ve bilinenler kadar bilinmeyenlerin de artacağını gösterir.	- CRISPR gen düzenleme teknolojisinin geliştirilmesiyle genetik hastalıkların tedavisinde başarı oranında artış olmaktadır. - Kepler teleskobu ve gezegen keşifleri, exoplanetlerin araştırılması; çoklu galaksiler ve kara delikler gibi keşfedilecek yeni bilinmezliklerin varlığına dair bilgi vermiştir.
Bilimsel teorilerin geçici doğası	Bilimsel teoriler, yeni bulgularla değiştirilebilir veya tamamen yerini başka teorilere bırakabilir. Bu durum, bilimsel bilginin sürekli olarak kendini doğrulayarak veya yanlışlayarak güncellediğini ve Boşlukların Tanrısı kavramında yer alan bilimsel bilginin kesinliğine dair kabulü zayıflattığını gösterir.	- Newton'un kütle çekim teorisi, Einstein'ın genel görelilik teorisi ile yeniden yorumlanmıştır. - Elektronların dalga-parçacık ikiliği, klasik fizikteki madde/enerji ayrımındaki kesin çizgileri ortadan kaldırmıştır.
Gözlemlerin ve deneylerin tekrarlanabilirliği, yanılgı ve hata payı	Bilimsel bilgiler, tekrarlanabilir gözlemler ve deneylerle doğrulanır. Deneyler aynı koşullar altında aynı sonuçları verdiğinden yöntem olarak güvenilirdir. Ancak koşullarda ve değişkenlerde hatalı tanımlamalar mümkün olabileceğinden, başlangıç koşulları sürekli gözden geçirilir. Araştırmalar doğasında yanılgı ve hata payı barındırmaktadır.	- Soğuk füzyon deneyleri ilk başta kabul edilip sonra yanlışlanmıştır. - Farmakolojik araştırmalarda yapılan yanılgılar klinik denemelerle düzeltilmektedir.

Tablo 3. Boşlukların Tanrısı Kavramının Bilimsel Bilgi Bağlamında Analizi

Epistomoloji	Detaylı Açıklamalar	Örnekler
Bilginin doğası	Bilgi, doğrulanabilir ve tekrarlanabilir gözlem ve deneylerle elde edilir. Bilgi, objektif veriler ve sağlam kanıtlara dayandığında geçerlidir.	- İklim değişikliği hakkındaki iddiaların bilimsel verilerle doğrulanması ve sapma ölçümlerinin tekrarlanabilmesi. - Hastalıkların tanısı ve tedavisinde kullanılan bilimsel yöntemler objektif kanıtlarla desteklendiği için geçerli bilgi katagorisindedir.
İnanç ve bilgi arasındaki fark	İnanç, subjektif ve kişisel olup, bilgi objektiftir. İnanç, kişisel deneyim ve duygulara dayanırken, bilgi kanıtlanabilir gerçeklere dayanır.	- Evrim teorisinin Tanrı'nın yokluğuna dair iddiası bilimsel bir varsayım olduğundan kanıtlarla desteklenmeye ihtiyaç duyulması. - Dinlerin Tanrı'nın varlığına yönelik iddiaları inanç temelli olduğundan, mensupları bilimsel verilere ihiyaç duymaz.
Bilginin sınırları	Bilginin sınırları, mevcut anlayış ve teknolojinin ötesine geçemez. Mevcut bilgi, her zaman gelişen teknoloji ve yöntemlerle sınırlıdır. Ancak bu sınırlar zamanla genişler.	- Nano teknolojinin gelişimiyle doğalın içeriğinin dışında yeni malzeme ve materyaller geliştirilmesi. - Kuantum bilgisayarların geliştirilmesiyle bilgi işleme kapasitesinin sınırlarının aşılması.
Bilgi edinme süreçleri	Bilgi edinme, deneyim, akıl yürütme ve eğitim gibi süreçlerle gerçekleşir. İnanca dair süreçte, doğrulanmamış nakil bilgi ve duygusal çıkarımlar da yer almaktadır.	- Öğrencilerin laboratuvar çalışmaları yaparak kimyasal reaksiyonları öğrenmesi. - Kutsal metin ve peygamber öğretilerinin nakil temelli bilgiye dayanması.
Epistemik yanılgılar	Bilgi edinme sürecinde yapılan yanlış değerlendirmeler, yanlış sonuçlara yol açabilir ancak bu hatalar bilimsel süreçlerle düzeltilir.	- Tıp araştırmalarında yapılan yanlış sonuçlar ve bunların daha sonra düzeltilmesi. - Deneysel sonuçların doğruluğunun gözden geçirilmesi ve yeniden düzenlenmesi.
Bilgi ve gerçeklik	Bilgi, gerçekliği anlamaya yönelik bir araçtır, ancak mutlak gerçekliği yansıtmayabilir. Bilgi, gerçekliği tam olarak yansıtmak yerine, ona dair bir yorum sunar.	- Tarihsel olayların farklı kaynaklarca farklı yorumlanması. - Mikrobiyolojide, hastalıkların nedenlerinin keşfi ve bu keşiflerin farklı yorumlanması ile değişik tedavi yöntemlerinin ortaya çıkması.

Tablo 4. Boşlukların Tanrısı Kavramının Epistomoloji Bağlamında Analizi

Teoloji	Detaylı Açıklamalar	Örnekler
Teolojik kavramların çeşitliliği	Teoloji, Tanrı'nın varlığına dair farklı kavramlar sunar, örneğin ontolojik, kozmolojik ve teleolojik kavramlar. Her bir kavram, Tanrı'nın varlığını farklı bir açıdan ele alır.	- Anselm'in ontolojik kavramı: Tanrı, düşünülebilecek en büyük varlık olarak tanımlanır. - Aquinas'ın kozmolojik kavramı: Evrenin bir ilk nedeni olması gerektiği savunulur.
Din ve bilim ilişkisi	Din ve bilim, evreni anlama ve açıklama yollarında farklı yaklaşımlar sergiler. Din, inanç ve manevi deneyimlere dayanırken, bilim gözlemler ve deneyler yoluyla bilgi edinir. Bu nedenle din-bilim ilişkisinde paralellik olması kadar çatışmaların da yer alması iki disiplinin farklı doğasından kaynaklanır.	- Galileo'nun astronomi konusundaki bilimsel keşifleri ve kilise ile olan çatışması. - Kur'an-ı kerim Nebe suresi 7. Ayetteki dağlar için kazık ifadesi kullanılış ve jeolojik araştırmalar sonucu dağların, tektonik plakaların hareketi ile yer kabuğunda büyük "kökler" şeklinde derinlere indiğine dair veriler elde edilmiştir.
Teolojide Tanrı kavramları	Tanrı kavramları, çeşitli din ve inanç sistemlerinde toplumsal yapı kaynaklı farklılık gösterir. Her dinin Tanrı'ya dair farklı bir tanımı ve anlayışı olması doğaldır.	- Hristiyanlıkta, İslam'da ve Hinduizm'de Tanrı kavramlarının farklılık göstermesi. - Anadolu'da, tasavvufun mistik etkisi ile Allah'a sevgiye dayalı bir inanış ön plandayken; Arap dünyasında daha otoriter ve cihada dayalı bir Tanrı algısı benimsenmiştir.
Dini açıklamalar	Dini metinler ve öğretiler, doğaüstü olayları ve varlıkları açıklamak için bilimsel olmayan, inanç temelli yaklaşımlar sunabilir.	- Kutsal kitaplarda yaratılış hikayeleri. - Hindu mitolojisinde tanrıların doğaüstü güçleri.
Teistik inançların etkisi	Teistik inançlar, bireylerin dünyayı ve olayları yorumlama biçimlerini etkiler. İnançlar, bireyin yaşamını ve dünya görüşünü şekillendirir.	- Duaların iyileşme üzerindeki etkisine inanç. - Müslümanların kutsal mekânları ziyaret etmesinin ruhsal etkileri.
Dini inançların sosyolojik rolü	Dini inançlar, toplumların kültürel ve sosyal yapısını şekillendirir. Din, toplumun normlarını ve değerlerini belirlemede önemli bir rol oynar.	- Dini bayramlar ve kutlamaların toplumsal etkisi. - Aile ve evlilik kurumunun dini normlarla şekillenmesi.

Tablo 5. Boşlukların Tanrısı Kavramının Teoloji Bağlamında Analizi

Mantık	Detaylı Açıklamalar	Örnekler
Mantıksal geçerlilik	Kavramların mantıksal geçerliliği, öncüllerin ve sonuçların doğru olup olmamasına bağlıdır. Bilinmeyenin Tanrı ile doldurulduğunu iddia etmek, doğrudan bir bilgi sağlamaz; sadece bilgi eksikliğinin Tanrı ile telafi edilmesinin bilimsel açıklama getirilene kadar geçici bir boşluk doldurma olduğunu söyler. Bu nedenle, mantıksal geçerliliği sorgulanabilir ve yeterli değildir.	- "Eğer hava bulutluysa yağmur yağar." Önermesi doğru olabilir, ancak her zaman geçerli değildir. Bulutlu havada yağmur yağmadığında ya da bulutların net gözlemlenemediği durumda yağmur yağması gibi, Tanrının doğrudan eylemine atfedilen fenomenler de zamanla yerini doğa yasalarına bırakabilir. Ancak doğa yasalarının Tanrı'nın eylemi olduğu iddiasını geçersiz kılmaz.
Kavram yapısı	Kavramlar, mantıksal olarak yapılandırılmış öncüller ve sonuçlardan oluşur. Her kavram, belirli bir mantık silsilesine dayanır. Mantıksal yapıya sahip bir kavram, geçerli ve doğru sonuçlara ulaşmada daha etkilidir.	- "Tüm insanlar ölümlüdür. Sokrates bir insandır. O halde Sokrates ölümlüdür." Kavramı, mantıksal yapısıyla geçerlidir. - "Bütün kuğular beyazdır. Bu kuğu da beyazdır." Kavramı geçerlidir ancak doğruluğu tartışılabilir. Bilgi eksikliğine indirgenen bir Tanrı anlayışı, öncülleri açısından geçerli olsa bile bu kavramın mantıksal olarak doğru olabilmesi için sonuçlarının da doğru olmasına ihtiyacı vardır.
Kısır döngü ve sonsuz gerileme	Kavramlarda yapılan kısır döngü ve sonsuz gerileme gibi mantıksal hatalar kavramın geçerliliğini sorgulatır. Boşlukların Tanrısı kavramı, açıklanamayan bir olgunun Tanrı ile açıklandığını, bu olguya bilimsel bir açıklama getirildiğinde Tanrı'nın devre dışı kalacağını söylerken, sıkça kısır döngü ve sonsuz gerileme sorunlarıyla karşılaşır. Bu tür kavramlar, başlangıçta güçlü görünse de derinlemesine incelendiğinde zayıf ve geçersiz yönleri ortaya çıkarılabilir.	- "Bu adamın güvenilir olduğunu biliyorum çünkü o bana öyle söyledi." Bu kısır döngüde, kişinin güvenilirliği kendi ifadesiyle kanıtlanmaya çalışılıyor. "Bilim ilerleikçe Tanrıya inanç ortadan kalkar çünkü Tanrı inancı bilimsel bilginin olmadığı yerde vardır." Kavramı da kısır döngüdür, Tanrı'nın varlığına dair dış bir kanıt sunmaz, sadece bilgi eksikliğinde barınan bir Tanrı inancına geri döner. - "Tanrı vardır çünkü kutsal kitap öyle diyor ve kutsal kitap doğrudur çünkü Tanrı vardır." Bu kavram da dış bir kanıt sağlamadığı için sonsuz bir gerilemeye yol açar ve inanç çerçevesinde kabul edilebilir olduğu halde mantıksal temelden yoksundur .

Tablo 6. Boşlukların Tanrısı Kavramının Mantık Bağlamında Analizi

Tarihsel Örnekler	Detaylı Açıklamalar	Örnekler
Doğaüstü açıklamaların bilimsel açıklamalarla yer değiştirilmesi	Bilimsel ilerlemeler, daha önce doğaüstü olarak kabul edilen olayların doğal açıklamalarını sağlamıştır. Bilimsel bilgi, doğaüstü açıklamaların yerini alarak doğal fenomenleri açıklar. Ancak bu durum doğal yasaların ardında Tanrı olmadığını göstermez.	- Depremlerin, dini öğretilerdeki Tanrıların gücünün simgesi olarak kabulü, buna dayalı olarak da Tanrı'nın bir tür uyarı/ceza yöntemi şeklindeki açıklamalar yerine tektonik plakaların hareketi olarak doğal süreçlerle açıklanması. - Hastalıkların kötü ruhlar tarafından değil, mikroorganizmalarla yayıldığının keşfi.
Bilim ve din arasındaki çatışmalar	Tarihte mucizeleri barındıran dini söylemler ile bilimin çatışmalarının sebebi bilimin doğa yasalarını, evrenin düzen ve işleyişinin altında yatan yapıyı açıklamasıdır. Evrenin matematiksel olarak tutarlı ve öngörülebilir olması, evreni düzenleyen bir bilincin olduğuna dair düşünme biçimini destekleyebilir.	- Galileo'nun dünyanın güneş etrafında döndüğüne dair iddiasına kilisenin karşı çıkması dinin gereği değil din adamlarının tepkisi olarak yorumlanabilir. - Darwin'in Tanrı'sız yaratılış tezi yerine evrim temelli bir yaratma fiili bazı teist çevrelerde desteklenmektedir.
Bilimsel paradigmaların değişimi	Bilim tarihi, çeşitli paradigmaların yerini yeni teorilere bırakması ile doludur. Bilimsel teoriler, yeni bulgularla değişir ve gelişir. Bilimin bugün Tanrısal açıklamaları reddetmesi yarın desteklemeyeceği anlamını taşımaz.	- Newton'un kütle çekim teorisinden sonra Einstein'ın genel görelilik tezini geliştirmesi. - Ptolemaik dünya merkezli sistemin, güneş merkezli Kopernik sistemi ile yer değiştirmesi.
Bilimsel keşiflerin toplumsal etkisi	Bilimsel keşifler, toplumların düşünce ve sosyal yapısını değiştirmiştir. Bilimsel bilgi, evrendeki düzenin ve yasaların daha iyi anlaşılmasını sağlar, bakış açısına göre dini bilgilerin de doğrulanmasını mümkün kılabilir.	- Elektriğin keşfinin sosyal yaşam üzerindeki büyük etkisi. - İnternetin iletişim biçimimizi kökten değiştirmesi ile Tanrı'nın iletişim yöntemlerindeki alternatifleri anlamaya yardım emesi.
Tarihsel figürlerin rolü	Bilim ve din arasındaki tartışmalarda tarihsel figürlerin katkıları büyüktür. Tarihsel figürler, bilim ve din arasındaki diyalog ve çatışmalarda önemli rol oynamıştır.	- Darwin'in evrim teorisi ve bu teorinin dini inançlar üzerindeki etkisi. - Martin Luther'in dini reformları ve bilimsel düşünceye etkisi.

Tablo 7. Boşlukların Tanrısı Kavramının Tarihsel Örnekler Bağlamında Analizi

2.3. BOŞLUKLARIN TANRISI KAVRAMINDAN TANRI TEMELLİ VAROLUŞA

2.3.1. Evren Yasalarının Tamamının Keşfedilmesi (Mekanik Evren Tasavvuru) Bağlamında Tanrı Anlayışı

Bilim, maddenin doğası ve evrenin yapısına ilişkin kavrayışı geçmişten bugüne ilerlemeci bir yaklaşımla geliştiren, kendi kendini düzelten hatta ileride gerçekleşecek değişiklikleri de potansiyel olarak öngören bir disiplindir.[193] Mekanik evren kavramı ile özdeşleşen isimlerin başında gelen Newton, varolan herşeyin nicel olarak kesin bir açıklamasının olduğuna inandığı halde, yine de doğanın tamamının hiçbir zaman anlaşılamayabileceğini ifade etmiştir.[194] Termodinamiğin ikinci yasasına göre ısıl düzensizlik eğilimi, on beş milyar yaşında olduğu tahmin edilen evrenin ölümünün gerçekleşeceğini söylemektedir ve bu sonun sebebinin evrenin sürekli devinim halinde olması öngörülmektedir. Dolayısıyla insan araştırmalarının milyonlarca yıl sürecek kadar vakti olsa bile, sürekli değişim karşısında nihai bilgiye ulaşması mümkün görünmemektedir. Dünya dışında canlı hayatın olduğu gökcisimlerin varlığına inandığı için 1600 yılında yakılan İtalyan rahip ve gökbilimci Giordano Bruno'dan sonra bu savı destekler nitelikte anlamlı göstergeler bulunmasına karşın, her bir gösterge mekanik ilkelerle işleyen evrensel bir kuralın parçası olduğundan, araştırılacak çok daha fazla alanı beraberinde getirmektedir.[195] Bütünsel felsefe anlayışı ile öne çıkan filozoflardan Spinoza (ö.1677) mekanik işleyen evrende doğal süreçlere aykırı hiçbir şeyin gerçekleşmediğini, dolayısıyla herşeyin Tanrısal yasaya uygun olduğunu söyler. Hatta tabiat yasalarına aykırı ya da bir süreliğine onları askıya almak şeklinde gerçekleşmiş olduğuna inanılan mucizelerin de Tanrı'nın evreni yaratma ve yönetme yöntemine ters olduğunu savunmuş, gerçekleşen vakanın sebeplerininin, o dönemin bilgisi ile anlaşılamamış olmasından ötürü, doğalın dışında algılanmasına yol açtığını iddia etmiştir.[196]

---

[193] Collins, *Tanrı'nın Dili*, 60.

[194] Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, 188.

[195] Bertrand Russell, *Din ile Bilim*, çev. Akşit Göktürk (İstanbul: YKY Yayınları, 2020), 129-131.

[196] Abdurrazak Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 26/2 (2022), 314.

Evrenin kökenini ve işleyişini anlama çabası, tarih boyunca doğada görünen olaylara ruhsal anlamlar vermek şeklinde ortaya çıkmış ve çeşitli dinsel inanış, felsefi açıklamalar ya da bilimsel bilgi şekline dönüşmüştür.[197] Özellikle 17. yüzyılda bilimsel gelişmeler doğrultusunda doğaya determinist açıdan yaklaşma ve evreni matematiksel ilkelerle çalışan bir mekanizma olarak görme anlayışı hâkim olmuştur.[198] Fizik temelli bilimlerdeki bu gelişmeler, maddeyle enerjinin etkileşimde bulunmasının ve karmaşık sistemlerin oluşmasının aynı zamanda da evrenin genişlemesinin, gravitasyon (yerçekimi), elektromanyetik kuvvet, zayıf ve güçlü nükleer kuvvet denilen dört temel çekimin kurallı işleyişi sayesinde olduğunu göstermiştir.[199] Kepler, Kopernik, Galileo ve Newton gibi evrenin ve insan yaşamının ortaya çıkış sürecindeki kozmik olayları fizik kuralları ile açıklayan bilim insanlarının yanısıra, akışkanlar statiğini kullanarak kütle ile hacim arasındaki ters orantıyı kanıtlayan Fizikçi Robert Boyle (ö.1691) nicel bağıntıların kullanılması ile bilginin doğrulanabilirliği alanında öncü olmuştur. Burada yeni olan konu, aslında yaşamın doğasında olan ve genel olarak bilinen fenomenlerin tekrarlanabilir deneylerle sebep-sonuç ilişkeri çerçevesine taşınmış olmasıdır.[200]

Karadelik, karanlık madde ve karanlık enerji ile ilgili yapılan keşifler, bunların evrendeki en güçlü çekim kuvvetlerinden olduklarına, galaksilerin merkezinde önemli bir rol oynadıklarına, hatta evrenin genişlemesi üzerinde etkili olabileceklerine işaret etmektedir. Evrenimizdeki galaksilerin yalnızca yaklaşık %10'unun gözlemlenebilir olduğu düşünülmektedir. Kalan %90'ı ise "karanlık madde" olarak tanımlanan maddeden oluşur. Galaksilerin ve galaksi kümelerinin hareketlerine dair çekimsel etkilerden, karanlık maddenin varlığına yönelik çıkarımlar yapılabilmektedir. Eğer bu karanlık madde mevcut olmasaydı, galaksi kümeleri birbirinden ayrılırdı. Karanlık madde, yeterince yoğun olup nükleer füzyon başlatamayan küçük ve sönük yıldızlar (kahverengi cüceler) ya da büyük yıldızların kara delik haline gelmiş kalıntılarından oluşuyor olabilir.[201]

---

[197] Collins, *Tanrı'nın Dili*, 59.

[198] Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, 1.

[199] M.Said Kurşunoğlu, *İnsan - Evren İlişkisi ve Antropik İlke* (Ankara: Elis Yayınları, 2006), 84.

[200] Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, 77-93.

[201] Alexander, *21. Yüzyılda Din ve Bilim*, 408.

Çekim kuvvetlerinin ortaya çıkarttığı sabiteler, evrenin tabi olduğu fizik yasalarını belirlemektedir ve doğadaki araçların amaçlara tam olarak uyarlanmasındaki kurallılık, evrenin görkemiyle ters orantılı denebilecek basitlikte bir yapıya sahiptir.[202] Evrendeki düzenin basitliğine örnek olarak, 1772 yılında Johann Titius'un samanyolu galaksisinde yer alan gezegenlerin güneşe olan uzaklıkları arasında bağlantı olduğuna dair yaptığı keşif gösterilebilir. Buna göre 0, 3, 6, 12, 24, 48, 96, 192 şeklinde bir sonraki eleman kendisinin iki katı olan bir sayı dizisi kullanılarak, her bir elemanı bu örüntüde kendisine karşılık gelen sayıdan 4 fazla olan 4, 7, 10, 16, 28, 52, 100, 196 sayı sistemi oluşturulur. Oluşturulan dizide 4 Merkür-Güneş, 7 venüs-güneş, 10 dünya-güneş 16 mars-güneş, 52 jüpiter-güneş, 100 Satürn-Güneş arası mesafe orantısına tam olarak uymaktadır. Hatta Titius 28 ve 196 sayılarına karşılık gelen yerleri boş bırakmış, sonradan bu boşlukları -tam olması gereken yerleri- Üranüs gezegeni ve Ceres adı verilen meteor doldurmuştur.[203]

"Tanrı yarattığı maddesel dünyada, yasalar aracılığıyla etkin olmayı tercih etmiştir. Yaradan, yarattığı maddesel eserlere, maddeye yüklenmiş güçten kaynaklanan kesin yasalar aracılığıyla hükmeder. Elektriği güzel kılan...yasalarla düzenlenmiş olmasıdır"[204] diyen Michael Faraday (ö.1867), Tanrı'nın yarattığı dünyanın tutarlı yasaların hükmünde olduğunu ifade etmiş ve elektrik enerjisini mekanik enerjiye dönüştürmeyi bu yasaları kullanarak başarmıştır. Evrendeki yasaların hep aynı kurallılıkta işlemesini sağlayan temel sabiteler, fiziksel olayları ve doğa yasalarını tanımlayan sabit değerlerdir. Bu sabitler, evrenin nasıl işlediğini tanımlar hatta maddenin, enerjinin, uzayın ve zamanın etkileşimlerini düzenler.[205] Bu değerlerin herhangi birinin mikron seviyesinde farklı olmasının, evrenin bugünkü haliyle var olmasını imkânsız kılacağı iddia edilmektedir.[206] Örneğin, ışık hızının veya kütleçekim sabitesinin küçük bir değişikliği, galaksilerin, yıldızların veya gezegenlerin oluşumunu engelleyebilirdi.

---

[202] Alvin Plantinga, *Tanrı ve Diğer Zihinler; İnsanlığın Ezeli Sorusuna Yanıt*, çev. Musa Yanık (Ankara: Ayrıntı Basım, 2024), 124.

[203] Yalçın İnan, *Kozmos'tan Kuantum'a II*, 308-309.

[204] Alexander, *21. Yüzyılda Din ve Bilim*, 160.

[205] John W. Jewett - Raymond A. Serway, *Fizik; Modern Fizik*, çev. Kemal Çolakoğlu (Ankara: Palme Yayıncılık, 2022), 1/89-95.

[206] Hawking - Mlodinow, *Büyük Tasarım*, 134.

Evrende bulunan önemli sabitler aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Evrenin temel sabiteleri	Değer	Açıklama
Işık Hızı (c)	299,792,458 metre/saniye	Boşluktaki ışığın hızıdır. Evrenin en temel sabitlerinden biri ve özel görelilik teorisinin temel taşıdır. Hiçbir şey ışık hızından daha hızlı hareket edemez.
Gravitasyonel Sabit (Yerçekimi) (G)	6.67430×10^{-11} $m^3/kg/s^2$	Evrensel çekim yasasında kütleçekimin büyüklüğünü hesaplamak için kullanılır, iki kütle arasındaki çekim kuvvetini belirler.
Planck Sabiti (h)	6.62607015×10^{-34} joule-saniye	Bu sabit, kuantum dünyasında enerji paketlerinin (kuantaların) varlığını belirler ve enerji ile frekans arasındaki ilişkiyi tanımlar.
Elektriksel Sabit (ε_0) – Boşluğun Dielektrik Sabiti	$8.854187817\times10^{-12}$ C^2/Nm^2	Boşlukta iki elektrik yükü arasındaki kuvveti belirleyen sabittir. Elektromanyetizmanın temel sabitlerinden biridir.
Manyetik Sabit (μ_0) – Boşluğun Manyetik Geçirgenliği	$4\pi \times 10^{-7}$ N/A^2	Elektromanyetik dalgaların yayılmasında rol oynar ve elektrik akımının manyetik alanla olan etkileşimini tanımlar.
Avogadro Sabiti (N_a)	$6.02214076 \times 10^{23}$ mol^{-1}	Bir mol madde içerisindeki atom veya molekül sayısını ifade eder. Bu sabit kimya ve termodinamikte önemli bir yere sahiptir.
Boltzmann Sabiti (k)	1.380649×10^{-23} joule/Kelvin	Bir sistemdeki atom ya da moleküllerin enerjisiyle sıcaklığı arasındaki ilişkiyi kurar.
Elektron Yükü (e)	$1.602176634\times10^{-19}$ coulomb	Bir elektronun elektrik yükünü tanımlar. Elektromanyetik kuvvetlerin hesaplanmasında kritik bir sabittir.
Proton Kütlesi (m_p)	$1.67262192369\times10^{-27}$ kg	Protonun kütlesidir ve atomik düzeydeki kütle hesaplamalarında kullanılır.
Rydberg Sabiti ($R\infty$)	10,973,731.568160 m^{-1}	Hidrojen atomunun spektrumundaki enerji seviyeleri ile ilgili hesaplamalarda kullanılır.
Hubble Sabiti (H_0)	~70(km/s)/Mpc (güncellenmeye devam ediyor)	Evrenin genişleme hızını belirler. Büyük Patlama'dan bu yana evrenin ne kadar hızlı genişlediğini ifade eder.
Kozmolojik Sabite (Λ)	Kara enerjiyle bağlantılıdır.	Genel görelilik denklemlerinde yer alır ve evrenin hızlanarak genişlemesini açıklamada kullanılır.

Tablo 8. Evrende Bulunan Sabit Katsayıların Örnek Tablosu

Boşlukların Tanrısı kavramı, bilimsel bilinmezliklere dayalı bir teoloji sunduğu için, günümüzde çoğu teist tarafından reddedilmektedir. Teist düşünceye göre modern bilimle gelişen mekanik evren tasavvuru, Tanrı'nın evrendeki yerini daraltmanın aksine, onun evrenin işleyişindeki temel rolünü daha net bir şekilde ortaya koyar. Tanrı, evrenin sadece bilinmeyen kısımlarını açıklayan bir varlık değil, tüm yasaların, düzenin ve varoluşun nedeni olarak görülür. Bu perspektif, teolojik düşünceyi bilimle çatışmaya düşmekten kurtarır ve bilimsel ilerlemelerin, Tanrı inancını güçlendirdiği yönünde bir anlayışa işaret eder.

2.3.2. Evrende Yasalar Yerine Sonsuz Olasılıklar (Kuantum Evreni) Bağlamında Tanrı Anlayışı

Ondokuzuncu yüzyılın sonuna kadar atomun, maddenin en küçük birimi olduğu ve parçalanamayacağı düşünülmekteyken J.J. Thomson'ın (ö.1940) elektronu keşfetmesiyle bu görüş değişmiş ve diğer atomaltı parçacıkların varlığı anlaşılmıştır.[207] 20. yüzyıldan itibaren ise bilim insanları, kuark adı verilen küçük paketlerden haberdar olmuş ve evrendeki diğer varlıklara kütle kazandıran bir kuvvetle ilişkili olduğu düşünülen Higgs bozonunu araştırmaktadır. Atomun çeşitli frekanslarda titreşen enerjiden meydana gelen yapısı ve kuantum mekaniği ile ilgili keşifler, evrenin öncesi, yapısı ve işleyişi ile ilgili çalışmalar için önemli bir dönemi başlatmıştır.[208]

1900'lü yılların başlarında ilk teoriyi ortaya atan Max Planck ve Niels Bohr'dan bu yana içerdiği ikilemler nedeniyle halen tam olarak anlaşılamamış olan Kuantum fiziği hakkında Nobel Ödülü sahibi Richard Feyman (ö.1988) şunları söylemiştir: "*Kuantum kuramı, insan zihni tarafından ortaya atılmış en başarılı (çoğunlukla on milyarda bir oranında hata payı olan bir hassasiyete sahip doğrulukta) kuram olmasına karşın, şans, fırsat ve olasılıklardan meydana gelen bir kumlu zemin üzerine inşa edilmiştir*."[209] Kuantum fiziğinin temel ilkelerinden biri ışığın dalga değil de parçacık olabileceği gibi, parçacık olduğu düşünülen herşeyin de dalga olabileceği tezidir. Bu durumda maddenin yapı taşı kütleli parçacıklar değil salt enerji titreşimleri olasılığı ortaya çıkmaktadır. Ancak ölçüm yapıldığı anda parçacık gibi davranan

[207] Hawking - Mlodinow, *Büyük Tasarım*, 90-95.

[208] Sait Yılmaz, "Doğa Yasaları", Akademik Sosyal Ağ, *https://www.academia.edu/58616039/* (2021), 15.

[209] Kaku, *Olanaksızlığın Fiziği*, 271.

fotonların, ölçüm yapılmadığında dalga girişimi oluşturduğu deneylerle kanıtlanmıştır. Bu doğrultuda, insanla ilgili bilimsel araştırmalarda en az ilerleme katedilmiş sistem olan beyindeki veri iletiminde bile, kuantum yasalarının geçerli olabileceği iddiası birçok kapalı kutuyu açacak gibi görünmektedir.[210] Bunu daha anlaşılır hale getirmek için veri iletimi sürecinden örnek vermek faydalı olacaktır. Sinir sinyallerine aracılık eden nöral bilginin kuantum iyon kanalları ile iletildiğinden ve bu kanalların uzunluğunun bir metrenin milyonda biri yani 1,2 nanometre, genişliği ise bunun yarısı kadar olduğundan, kanalların tek tek ve saniyede yüzmilyon kadar iyonu geçirecek şekilde yapılanması gerekmektedir. İyonların bu kadar hızlı ve aynı zamanda seçici taşınabilmesi, iyon ateşlemesinin parçacık değil de kuantum dalgaları şeklinde hareket etmeleri ile mümkündür.[211] Nesnelerin, ölçümlerin yapıldığı anda varolmaya başlaması ve ölçümlerin, bilinçli varlıklar tarafından yapıldığında sonuçların kararlı hale gelmesi, evrende içinde bulunduğumuz durumu belirleyen bir kozmik bilincin (Tanrı) hüküm sürüyor olmasını gerekli kılar diyen fizikçi Eugene Wigner (ö.1995) gibi birçok bilim insanı mevcuttur.[212]

Diğer bir kuantum ilkesi ise Werner Heisenberg tarafından 1926 yılında formüle edilmiş olan belirsizlik ilkesidir. Belirsizlik ilkesinin kesin olan gerçeği, bir parçacığın konumu ve hızınının aynı anda ölçülemeyeceğidir. Yani hızı ne kadar kesin ölçülebilirse yeri o kadar bilinemezdir veya bunun tersi konumdaki belirsizlik yarıya indirildiğinde hızın belirsizliği ikiye katlanmaktadır. Parçacık diye tabir edilen elektronun kütlesinin 10^{-30} gibi çok küçük bir sayı olduğu düşünülürse bu elektronun saniyedeki hızını hesaplarken hata payı yaklaşık ±1000 km'dir ve bu ölçüm anlamlı bir değer ifade etmez. Burada kuantum fiziğine göre ne kadar çok bilgi elde edildiğinin ya da yetkin hesaplama teknikleri kullanılmasının bir faydası bulunmamaktadır. Çünkü hiçbir durumda fiziksel süreçlerin sonuçları, kesinlik dâhilinde belirlenmediğinden öngörülememektedir. Mikro boyuttaki evrende bir sistemin başlangıç koşulları bilinse dahi, o sistemin geleceği temelde belirsiz bir süreç yoluyla saptandığından, her biri belirli gerçekleşme olasılığı taşıyan sonsuz denebilecek kadar

---

[210] Penrose, *Bilgisayar ve Zeka*, 1/175-176.

[211] Jim Al-Khalili - Johnjoe McFadden, *Kuantum Sınırında Yaşamak*, çev. Şiirsel Taş (İstanbul: Domingo Yayıncılık, 2017), 276.

[212] Kaku, *Olanaksızlığın Fiziği*, 274-275.

çok farklı ihtimali mümkün kılmaktadır. Hawking'in yorumuna göre doğanın yasaları belirli bir sistem için kesin bir geçmiş ve gelecek saptamak yerine, farklı geçmiş ve gelecek olasılıkları sunmaktadır.[213]

Kuantum teorisinin doğası üzerine düşünen bilim insanlarının Tanrı anlayışına dair geliştirdikleri kuramların yine iki fikir etrafında toplandığı görünmektedir. Birinci görüşe göre, kuantum işleyişindeki öngörülemeyen durumlar Tanrısal eylem ile açıklanabilecek "boşluklar" olarak yorumlanabilmektedir. Bugün gelinen noktada kuantum bilgisayarlarda geliştirilen yapay zekâ çalışmaları insan gibi düşünen makineler üretmeyi hedeflemektedir. Hatta yakın gelecekte insan beynine eklemlenecek parçalar ile beynin kullanılabilir düşünme ve sezgi kapasitesi arttırılarak yeni kuşak bir insan modeline geçişin planlanmakta olduğunu iddia eden bilim insanları az değildir.[214] Bu değişimler, Tanrı'ya atfedilen işlerin gittikçe insanlar tarafından kontrol edileceği yönünde yorumlanmaktadır. Bu ilk görüş Boşlukların Tanrısı kavramı bağlamında değerlendirildiğinde, bilinemezlerin boşluk olarak algılandığı görülür ve bilimin ilerlemesiyle Tanrı'nın bu boşluklardan çekileceği savına destek ihtimalini barındırır.

Öne sürülen diğer yaklaşımda ise Kuantum fiziği, klasik fiziğin aksine, deterministik olmayan olasılık temelli, bireysel bir dünya sunması nedeniyle Tanrısal açıklamalara imkân veren bir alan olarak görülmekte ve Tanrı lehine açıklamalar üretilmektedir. Bunu, insan genomu üzerine yaptığı çalışmaları ile tanınan Francis Collins'in (d.1950) dilinden söyleyecek olursak, teistler açısından bilimsel araştırma yapmak ve bilgiyi keşfetmek, Tanrı'ya tapınmanın bir yoludur.[215] Her iki görüşün de etkilerine bakıldığında, Kuantum fiziği sayesinde modern bilimlerin, bilim ve din arasında yeni bir diyalog başlattığı söylenebilir. Bu alanda geliştirilen spekülatif ya da bilimsel nitelikteki kavramlar hem felsefi hem de teolojik tartışmaların zenginleşmesine katkıda bulunmakta, bilim ile dinin etkileşimi, insanların varoluş ve anlam arayışını derinleştiren bir alan olarak önem kazanmaktadır.

---

[213] Hawking - Mlodinow, *Büyük Tasarım*, 62-64.

[214]Sait Yılmaz, "Tanrı, Tanrısallık ve İnsan Olmayı Aşmak", Akademik Sosyal Ağ, *https://www.academia.edu/* (2022), 18.

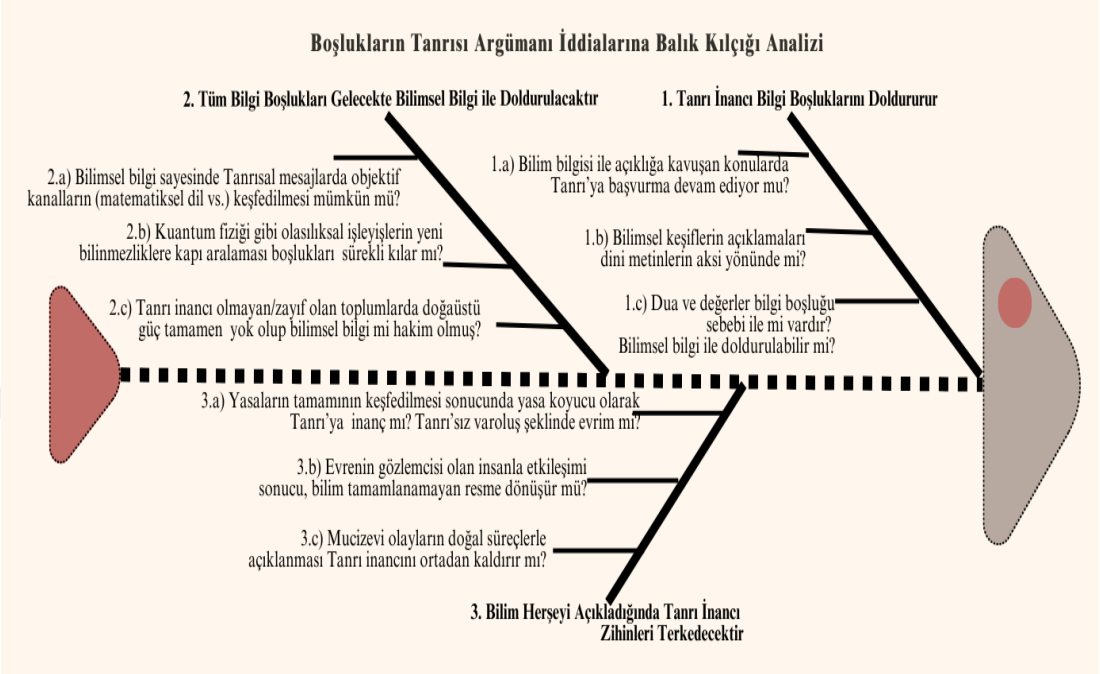
[215] Alexander - White, *İnancın Ötesinde*, 207-208.

SONUÇ

Bu çalışmada; kavramsal analizinden tarihsel gelişim sürecine ve din-billim ilişkisinde anlam kazanması bağlamında detaylıca incelediğimiz Boşlukların Tanrısı Kavramının, aslında üç ayrı iddiadan oluştuğunu tespit ettik. Birinci iddia, Tanrı'nın bilgi boşluklarında varlık bulduğu, ikinci iddia, bu boşlukların bilim tarafından tamamen doldurulacağı ve son olarak da bilimin herşeyi açıklaması durumunda Tanrı inancının zihinleri terk edeceği varsayımını değerlendirdik. İlk iddiaya karşılık, Tanrı'nın bilinmeyenlerin boşluğunda değil, bilinenlerin yapıcısı olarak hayatın heryerinde olduğu görüşünü temellendirdik. İkinci iddiayı iki ayrı ihtimal üzerinden ele aldık; ilk olarak bilimin ilerleyip, hiçbir boşluk bırakmayacak şekilde herşeyi doğal süreçlerle açıkladığını varsaydık. Yani maddenin yapısı ve evrene ilişkin tüm işleyişin yasalarla ortaya konulması durumunda Tanrı inancına ne olabileceğini sorguladık. İkinci iddianın diğer ihtimali olan, insanın sınırlı bilme kapasitesi ile ortaya koyduğu bilimin açıklayamayacağı birşeylerin herzaman boşluk olarak kalacağı, hatta bizzat bilimin kendisinin bilinmezliklerin kapısını açmaktan öteye geçemeyebileceği üzerinde durduk. Bu ihtimali destekleyebilecek kuramlara yer vererek Boşlukların Tanrısı kavramının kalıcı bir Tanrı inancı savına evrilebileceği yönünde çıkarımlarda bulunduk. Bu kavramın son iddiası kapsamında, bilimin herşeyi açıkladığında Tanrı'nın insan hayatında yer bulamayacağı yaklaşımına din-bilim ilişkileri alanında öne çıkmış teist ve ateist düşünürlerden bazılarının görüşlerine yer verdik.

Çalışmanın bütününde detaylandırılan ve tarihsel bağlamda ele alınan bu kavrama yönelik bizim tanımlamamıza gelince, Boşlukların Tanrısı Kavramı "God of the Gaps", bilimsel gelişmeler karşısında insan zihnindeki Tanrı inancının durumunu sorgulayan bir yaklaşımdır. Boşlukların Tanrısı kavramını savunanların Tanrı'yı boşluk doldurucu olarak tanımlamasıyla Tanrı inancının insan hayatındaki rolünü geçici bilgiye indirgeyen, bu boşlukların tamamının bilimsel bilgi ile doldurulduğunda ise insan zihninden çıkarılacağına dair söylemlerinde barınan ana iddiaları ve bunların alt dallanmalarını görselleştirmek için, nitel problem çözme tekniklerinden Balık Kılçığı (İshakawa) diyagramını kullandık. Bu yöntemde her ana iddia, kendisini oluşturan alt başlıklara ayrılır ve tek tek çözümlenir. Bir iddiayı oluşturan tüm alt

başlıklar çözümlendiğinde iddianın kendisi de ortadan kalkacağı için, Boşlukların Tanrısı kavramının yapı taşlarına ayrılarak sebep-sonuç bağlamında değerlendirilebilmesi açısından bu bölümde Balık Kılçığı diyagramına yer verdik.

Şekil 4.Boşlukların Tanrısı Kavramı İddialarının Alt Dallara Ayrılması

1. Iddia: Tanrı İnancı Bilgi Boşluklarını Doldururur.

1.a) Bilim bilgisi ile açıklığa kavuşan konularda Tanrı'ya başvurma devam ediyor mu?

Mitolojik dönemden bu yana çeşitli tabiat olayları ve gizemli fenomenler için açıklama olarak doğal sebepler yetersiz olduğunda bu olgular, aşkın güçlerin faaliyetleri olarak kabul edilmiştir. Tarih boyunca insanlar, bilinmeyenleri anlamak amacıyla doğaüstü bir varlık fikrine başvurmuşlardır ancak bilimsel bilgi akışı incelendiğinde, bir zamanlar Tanrı'ya atfedilen doğa olaylarına ilişkin yasaların keşfedilmesi, kutsala dayandırılan açıklama seçeneklerini azaltmış gibi görünmektedir. Bu kavramda Tanrı inancı, bilimin açıklayamadığı yerleri geçici olarak dolduran bir kavram biçiminde kabul edildiğinden Tanrı, yalnızca bilinmeyenlerin Tanrısı olarak tanımlanmıştır. Ancak sebebi bilinemeyen fenomenlere Tanrı'yı açıklama olarak göstermek ile Tanrı'nın bilgi boşluklarında bulunduğunu iddia etmek anlam olarak aynı değildir. Bilinemeyenlerin doğal sebeplerini açıklayabilecek bilimsel bilginin keşfi, insanların fenomeni anlamlandırma şeklini

değiştirebilir. Olgulara Tanrısal gücü sebep gösterme alışkanlığının bilimsel bilgi ile yer değiştirmesi, Tanrı'ya olan inancı sarsması ya da pekiştirmesi yönünde etki oluşturması bakımından kişisel inanç ve içinde bulunulan toplumun sosyal dinamikleri ile ilgilidir.

1.b) Bilimsel keşiflerin açıklamaları dini metinlerin aksi yönünde midir?

İnsanın bilimsel ilerlemeler sayesinde Tanrı'yı daha iyi kavrayabileceği yaklaşımından yola çıkarak, Tanrı'yı sadece bilinmeyenlerin Tanrısı olarak sınırlandıran "God of the Gaps" oluşumuna karşı bilimin, Tanrı'nın ilahi düzenini açığa çıkaran bir araç olarak görülmesinin mantıksal bir dayanağı olduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki bilimde kaydedilen sürekli ilerleme, dini öğretilerdeki Tanrı'nın evrendeki yeri veya önemi ile çelişmez, aksine, Tanrı'nın eserlerinin ne denli derin ve karmaşık olduğunun anlaşılmasını mümkün kılar. Diğer bir deyişle bilim Tanrı'yı reddeden bir yapı değil, aksine, Tanrı'nın yaratıcı gücünü keşfetmemize vesile olan bir araçtır ve bu durum kutsal metinlerdeki Tanrı inancının bilimle çatıştığı yönündeki düşünceyi zayıflatarak, bilimsel bilginin Tanrı'yı tanımladığı fikrine zemin oluşturur. Böylece, Boşlukların Tanrısı kavramındaki Tanrı'nın rolünü bilimin üstlendiği şeklindeki iddia, Teistik düşüncede, bilim sayesinde insanın Tanrı'yı anlama şeklinin derinleşmesi ve onu doğrulanabilir bilgiye dayandırması fikrine dönüşmektedir. Bu bakış açısı bizce de tutarlıdır, çünkü evrenin işleyişinin hem makro âlem düzeyinde kurallı olması hem de maddenin temelinde bulunan atomaltı mikro âlemde olasılıksal öngörülemezliğin hâkim olması, Tanrı'nın mükemmel düzenini ve yaratıcı kudretini yansıtır. Bu nedenle, bilimle elde edilen her yeni bilgi, insanlığın evriminin daha iyi anlaşılmasına olanak tanırken, aynı zamanda Tanrı'nın ulaşılamaz ilahi bilgeliğinin izlerini de gözler önüne serer.

Biyoloji alanında ise, insan bilinci ve özgür irade üzerine yapılan çalışmalar, bilimin anlamakta zorlandığı, Tanrı inancı ile daha uyumlu başka bir gizem olarak öne çıkmaktadır. Beynin fiziksel duyularla algıladıkları ve sinir sistemi ile gerçekleştirdiği yönetişim konularından elde edilen bilgilerle geliştirilen yapay zekâda çok yol kat edilse de, bilinç, duygu ve hareketin oluşmasına ilişkin milyonlarca nöronun iletişimi gibi karmaşık işleyişler halen anlaşılabilirlikten oldukça uzakta dini tecrübe anlatılarını yanlışlayamayan özelliğini korumaktadır.

1.c) Dua ve değerler bilgi boşluğu sebebi ile mi vardır? Bilimsel bilgi ile doldurulabilir mi?

Bu kavramın bilim-din ilişkisi zemininden ayrılarak, Tanrı'ya inanç konusunu, insanların en derin deneyimlerinden biri olan maneviyat ve anlam arayışının temel bir bileşeni olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Tanrı'yı sadece açıklanamayan fenomenlere indirgeyen Boşlukların Tanrısı Kavramı, insanın sınırlı bilgi ve algı kapasitesini hesaplamaksızın, sınırsız bir evrenin sonsuz gizemini tam anlamıyla açıklayabileceğini baştan kabul ettiği için, Tanrı'nın evrenin yaratıcısı ve sürdürücüsü olma ihtimalini göz ardı eder. Teistik bakış açısına göre bilim, görünür evrenin, hatta henüz görüş alanına girmeyen olası evrenlerin sırlarını anlamanın zorluğunu gösterir ve bu sırlar aslında, Tanrı'nın gizemli varlığını sürekli olarak teyit etmeye yarar. Bununla birlikte, bilimin giderek daha fazla fenomeni açıklaması, teistik inanç açısından Tanrı'nın yerini daraltmaz; aksine, Tanrı'nın eserlerinin daha derin bir kavrayışını sağlar. Evrenin düzeni, karmaşıklığı ve devamlılığı, Tanrı'nın varlığını ve gücünü sergileyen bir bütün olarak yorumlanmalıdır. Örneğin, yaşamın ve bilincin gelişimi gibi konular, bilim tarafından kapsamlı bir şekilde açıklansa dahi, bu gelişmelerin arkasında yatan amaç ve anlam bilgileri açık kalmaya devam eder.

2. Iddia: Tüm Bilgi Boşlukları Gelecekte Bilimsel Bilgi ile Doldurulacaktır.

2.a) Bilimsel bilgi sayesinde Tanrısal mesajlarda objektif kanalların (matematiksel dil vs.) keşfedilmesi mümkün mü?

Teistik yaklaşımdan devam edecek olursak, bu görüşte Tanrı'nın evrende aktif bir rol oynadığı ve bilimin aydınlattığı fenomenlerin onun eseri olduğu kabul edilmektedir. Evrenin karmaşık yapılarına açıklama olarak sunulan Tanrı, galaksiler ve dünya gibi makro boyutlarda matematiğin diliyle düzenlenmiş yasaların yapıcısı olarak görünürken, atom altı mikro seviyedeki olasılıksal yapıda ise öngörülemez davranışların arkasındaki kozmik bilinç olarak yerini almaktadır. Bu tür gözlemler, Tanrı'nın yaratıcılığına ve evrenin ilahi bir tasarıma uygun olarak yönetildiğine kanıt olarak kabul edilebilir. M.Ö 500'lerde Pisagorcuların lir telinin titreşimlerini inceleyerek müziğin çok basit matematik kurallarına uyduğunu keşfettikleri dönemden bugüne kadar gerçekleştirilen bilimsel ilerleme, evrendeki kurallı işleyiş sayesinde

mümkün olabilmiştir. Bilimsel bilginin ulaştığı her noktada, bilimi mümkün kılan Tanrısal düzeni bulduğu söylenebilir.

2.b) Kuantum fiziği gibi olasılıksal işleyişlerin yeni bilinmezliklere kapı aralaması boşlukları sürekli kılar mı?

Bilimin ilerlemeci yöntemi ile Matematiğin yarılama metodundaki herbir adımda *yolun yarısı ya da bir kısmı kadar ilerlenebilmesi durumunda, her büyüklüğün yarısının veya bir kısmının sürekli var olacağı* ilkesinin benzerliğinden yola çıkarsak, bilimin bilinmezlerin hep bir kısmına cevaplar vermesi ile, Tanrı'nın boşluklarının sonunu getiremeyeceğine dair çıkarım yapmak mümkün olabilir. Kuantum mekaniği ve karanlık enerji gibi alanlarda da gözlemlenemeyen olayların çok sayıda açıklanamayan fenomenle dolu olduğunu ortaya çıkaran sebebin yine bu alanlardaki keşifler olduğunu düşündüğümüzde, bilimin evrenin derin gerçekliklerini keşfetmeyi asla tamamlayamayacağına yönelik öncülleri görebiliriz. Evrendeki bilinmeyenlerin çokluğu ve her yeni bilginin sınırsız sayıda bilinmeze kapı araladığı gerçeğinin bizi, evrenin yapısı itibariyle Tanrı inancına olanak sağladığı fikrine götürdüğünü söylemek mümkündür.

Diğer bir bakış açısı ile Boşlukların Tanrısı kavramındaki Tanrı'nın, açıklanamayan bilgi boşluklarında bulunması iddiasının doğru olduğunu da kabul edebiliriz. Bu durumda yine Tanrı'ya inancın tamamen ortadan kalkacağı iddiasının reddedilmesi yönünde, başka bir söyleyişle Tanrı'nın varlığı lehine çıkarımlar yapılabilir. Her bir bilimsel keşif, maddenin yapısı ve evrenin işleyişi ile ilgili karmaşıklığı ortaya çıkarır, fizik, kimya, biyoloji veya kozmoloji gibi bilim alanlarındaki ilerlemelere bağlı olarak daha önce bilinmeyen alanların aydınlatılması aslında daha çok yeni sorular doğurur. Bu ilerlemeci yöntemle, İnsanın kavrayış sınırları düşünüldüğünde Tanrı'ya atfedilecek bilgi boşlukları artarak varolmaya devam edecektir. Kuantum düzeyindeki işleyişler, aynı anda iki yerde birden bulunabilme veya gözlemci olduğunda parçacık/dalga davranışını değiştiren insan algısının kavrayamadığı garip özellikler sergiler. Bu kuantum olasılıkları, evrenin en temel düzeyde bile insan aklıyla kavranması zor olan bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bilim insanları bir olguyu açıklayabilecek yeni teoriler geliştirdikçe, bu teorileri destekleyen ancak açıklama bekleyen yeni fenomenlerin ortaya çıkmasına yol

açmaktadır. Bu durum Tanrı'nın gizemli planının bir parçası olarak yorumlanabilecek, evrendeki temel ilkelerin bilinmeyenleri hiç bitmeyecektir.

2.c) Tanrı inancı olmayan/zayıf olan toplumlarda doğaüstü güç tamamen yok olup bilimsel bilgi mi hâkim olmuştur?

Boşlukların Tanrısı kavramının ana iddialarından biri olan bilimsel keşiflerin insanın zihnindeki bilgi boşluklarından doğaüstü güçleri çıkaracağı tezinin aksine, insanın doğayı anladıkça düşünce biçiminin bu tür güçlerle birlikte evrildiği çıkarımında bulunabiliriz. Mitolojik dönemdeki insanların doğadaki güçleri kullanarak somut açıklamalar getirme çabasının yerini, tek Tanrılı dinlerde doğaüstü yaratıcı güçten gelen evrensel mesaj içeriklerine bıraktığı görüşünden hareketle, bilimsel ilerlemelerle refah seviyesi yükselmiş toplumlarda ise dini gereklilikleri merkeze alan yaşam biçiminin aksine günlük rutinin dışında tutan birçok bireyde meditasyon adı altında, psişik enerji gibi mistik güçlere anlam yükleme eğilimine dönüştüğü sonucuna ulaşılabiliriz. Tıpkı bilinenlerin arkasında onları yapan-yöneten bir güce inanmanın mantıksal açıdan tutarlı olması gibi, bilinmezliklerin de bir yaratıcıya veya doğaüstü bir güce inancın temellerini güçlendirebildiği söylenebilir.

3. Iddia: Bilim Herşeyi Açıkladığında Tanrı İnancı Zihinleri Terkedecektir.

3.a) Yasaların tamamının keşfedilmesi ile yasa koyucu olarak Tanrı'ya inanç mı? Tanrı'sız varoluş şeklinde kozmik bilinç mi?

İnsan veya yapay zeka gibi olası diğer akıllı formların evrenin tam bilgisini elde etmesi sürecine yönelik çok çeşitli senaryolar geliştirilebilir. Bilimsel bilginin ve teknolojinin ilerleme seviyesi ile evrenin entropisinin maksimuma ulaşması paralel ilerleyebilir ve bu durum evrenin yeni bir döngüsünün sebebi olabilir.

"Evrenin entropisi: Entropi, bir sistemdeki düzenlilikten düzensizliğe geçişi ifade eder. Düşük entropi, daha düzenli bir durumu; yüksek entropi ise daha düzensiz ve kaotik bir durumu gösterir. Termodinamiğin ikinci yasası olarak bilinen, izole her sistemin entropisi zamanla artma eğiliminde olduğundan evrendeki entropi miktarının sürekli arttığı bilimsel bir gerçekliktir. Çevremizde olup biten her şey, entropinin artışına birer örnektir. Suya atılan bir taşın yukarıya doğru su sıçratması, cam bir nesnenin yere düşüp kırılması, canlıların ölmesi ve çürümesi işlemleri bu maddeleri

oluşturan atomların çevreye dağılmasını gösterir. Bir süre sonra entropi maksimuma ulaşarak kozmosta kullanışlı hiçbir enerji kalmayacaktır ve böylece düzensizlik evrenin her yerinde hâkim olacaktır. Yani enerji yoğunluğundaki farkların tamamen ortadan kalkması durumunda enerjiden iş elde edilemeyecektir. Bunun anlamı evrende tüm enerjiler denk hale geldiğinden herhangi bir değişiklik gözlenmez olacak ve evreni nihai sona götürecek olan duruş gerçekleşecektir."

Böyle bir an, insanlık için hem varoluşsal bir nihayet hem de Tanrı ile bağlantı kurmak açısından yeni bir başlangıç olabilir. Evrensel bir "yeniden başlat" düğmesine basmayı içeren bir senaryo düşünüldüğünde, her şeyin nasılının ve nedeninin açıklanması bir tür sıfırlama noktası yaratabilir. Bilginin tamamına ulaşmak, Tanrı'nın, bilinmeyenin doldurucusu değil, evrenin düzeni ve anlamının kaynağı olarak anlaşılmasını zorunlu kılabilir ve bu bağlamda her şeyin teorisini bulmak Tanrı'nın varlığını ve evrenin temelinde bilinçli bir yaratıcının bulunduğunu apaçık kanıtlayabilir. Sonuç itibariyle, Bigbang teorisinden ve evrenin genişleyerek kütle çekim kuvvetinin azalması ile galaksiler in dağılması gibi varsayımlardan yola çıkacak olursak bu güne kadar kaç bigbang olduğunu ve bundan sonra daha kaç kere yeniden başlat düğmesine basılacağını bilmiyoruz. Evrenin tam bilgisi ile insanın bilgi arayışını tamamlamış olması, Tanrı'nın büyüklüğünü ve her şeyin ardındaki ilahi planı daha derinlemesine kavramayı mümkün kılacağından, Tanrı ile ilişki ve yaratılışın anlamı üzerine yeni bir düşünce boyutu başlayabilir.

Boşukların Tanrısı kavramının orijinal hedefinde, evrimsel biyoloji, başlangıcın kökeni ve biyolojik çeşitlilik gibi konularda geliştirilen doğal süreçlere dayalı açıklamaların kullanılmasıyla doğaüstü bir yaratıcının gerekliliğinin ortadan kaldırılmakta olduğu iddiası bulunmaktadır. Ateist düşüncede bu, Tanrı inancının, yalnızca bilgi eksikliği ve korkudan kaynaklanan bir yanılsama olduğu tezine dönüşmüştür. Eksik bilgiler tamamlandıkça kutsala inanç ve Tanrı'nın rolü, bir temele dayanmayan sadece boşluk doldurma aracı olarak, önce gerçeklik sahnesinden sonra da zihinlerden tamamen çekilecek bir duruma indirgenmeye çalışılmaktadır. Asıl amaç ise Tanrı inancının temellerinin zayıflığını göstermek, hatta evrim teorisinin kusurlarını kapatmaya yönelik, türlerarası geçiş kanıtları olarak varolduğu iddia edilen fosillerin henüz bulunamamış olmasına mantıksal bir zemin sunmaktır denilebilir.

Ateist yaklaşımda, bilimin doğa olaylarını açıklayarak bu alanları doldurmasının Tanrı inancı üzerinde sarsıcı bir etkisi olduğu savunulur. Hatta bilim, evrendeki olayların doğal çerçevesini anlamlandırmak için ampirik kanıtlara ve gözlemlere dayandığından Tanrı fikri gereksiz hale gelmektedir. Bu tarz düşünce sisteminde, bilimin gelişmesine rağmen Tanrı inancının halen devam ediyor olması ise bilimsel bilgi eksikliklerinin yanında insan psikolojisi ve toplumsal etkilerle açıklanır. Bu bağlamda, Tanrı'ya inanmanın çoğu kez insanlar için bir güven ve anlam kaynağı olduğu, korku ve cezaları hafifletmek için kullanıldığı kabul edildiğinden "inanma ihtiyacı, bilimsel ilerlemeyle azalmalı ve Tanrı'ya yönelmek yerine doğayla uyumlu bir yaşama evrilmelidir' iddiası belirginleşmiştir. Örneğin deprem gibi tabii afetleri durdurması için Tanrı'dan kurbanlarla yardım dilemek yerine depremden zarar görmeyecek bilim temelli yaşam alanları oluşturmak Tanrı rolünü, dolayısı ile de Tanrı inancını geçersiz kılmaktadır.

Buradaki sebep-sonuç ilişkisi doğru olmasına rağmen, çıkarımdaki mantıksal tutarsızlık açıkça görünmektedir. Bize göre buradan yapılacak çıkarım, doğal afetlerin oluşma biçimi, mekânı ve zamanına yönelik bilgi edimleri ile insanın, Tanrı inancını olumsuzlaması yerine, Tanrı'nın iletişim yöntemi hakkında akıl yürütmeye yönelmesi şeklinde olmalıdır. İnanç zemininde yaşamak için kutsal metinlerdeki mesajların gereğini yerine getirmeyi tek yol olarak görme anlayışında değişiklik yapmak ve doğal süreçlerin işleyişlerindeki mucizeleri farketmek tutarlı bir Tanrı anlayışı sunmak açısından faydalı olacaktır.

3.b) Evrenin, gözlemcisi olan insanla etkileşimi, bilimi, sonuçta tamamlanamayan resme dönüştürür mü?

Maddenin yapısı ve evrenin işleyişi hakkında herşeyin bilinebilmesi, insanın gözlemci olarak sistemin içinde yer alması ve etkileşim halinde bulunması nedeniyle mümkün görünmemektedir. Çünkü insan, madde ve enerjideki doğal süreçlere tabi olmasının yanında, ölçüm yaptığı, açıklamaya çalıştığı evrenin bir parçası olarak sürekli değişime uğrayan yapısı itibariyle, ürettiği bilim hiçbir zaman son çıktı olmayacaktır. İnsan anlayışının sınırları ve bilimin kendisinin ötesinde birşeylere dayanma zorunluluğu, akıllı formun sürekli gelişmesiyle ilk verilerin de değişimi bilimsel bilginin sonuna gelinemeyeceği yönünde çıkarımlara neden oluşturmaktadır.

3.c) Mucizevi olayların doğal süreçlerle açıklanması Tanrı inancını ortadan kaldırır mı?

Mucize olarak doğa yasalarını ihlal ettiğini ya da bir süreliğine askıya aldığını haber veren olağandışı tekrarsız olaylara şaşırmaktan ziyade, şaşmayan hassaslıkta süregelen işleyişlerin kurallılığının arkasındaki olağanüstü gücü anlamaya çalışmak, yaşama yaptığı katkısı açısından öncelenmesi gereken tutum olabilir.

Bu çalışma neticesinde, Boşlukların Tanrısı kavramı bağlamında Tanrı inancına dair söylenebilecek son söz olarak, bilimin eriştiği derinliklerde yer alan, bilim ile keşfedilen doğa yasalarının ötesinde bir düzen, bir amaç ve bir yaratıcının varlığına işaret eden bir gerçekliğin bulunduğu iddiasının makul olduğu değerlendirilmiştir. Bilimsel ilerlemelerin Tanrı'nın varlığını olumsuzlamaktan çok, keşfedilen ilkelerin ve olasılıkların arkasında onun kalıcı varlığının görülmesinin, Tanrı lehine temeller oluşturmasının daha olası olduğu çıkarımında bulunabiliriz.

Sonuç olarak, Tanrı'nın varolmak için geçici boşluklara ihtiyaç duyduğunu savunan Boşlukların Tanrısı kavramı karşısında Tanrı inancının, bir "boşluk doldurucusu" olarak değil, aksine, hem evrenin açıklanan yasalarında bir anlam arayışı şeklinde, hem de keşfedildikçe artan bilinmezliklerin yeni boşluklarına açıklama olarak Tanrı'nın var olmaya devam edeceğini düşünmek makul olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

Adıvar, A.Adnan (1987).Tarih Boyunca İlim ve Din. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aczel, Amir D (2014). Bilim Tanrıyı Öldürebilir mi? İstanbul: MD Basım.

Alexander, Denis (2010). 21. Yüzyılda Din ve Bilim: Matris'i Yeniden Oluşturmak. (Çev. C. Şimşek. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.

Alexander, Denis, White, Robert S.White (2007). İnancın Ötesinde; Bilim, İnanç ve Etik Zorluklar. (Çev. H. Parlak). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları,

Al-Khalili, Jim, Johnjoe McFadden (2017). Kuantum Sınırında Yaşamak. (Çev. Ş. Taş) İstanbul: Domingo Yayıncılık.

Aristoteles (1996). Metafizik. (Çev. A. Arslan). Sosyal Yayınları: Baba Basımevi.

Arslan, Ahmet (2007). İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles. 5. Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Arslan, Ahmet (2006). İlkçağ Felsefe Tarihi: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi. 5, Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Atlı, Ramazan (2024). Yeni Ateizmde Ahlakın Kaynağı Sorunu. Ankara: NY Matbaacılık ve Yayıncılık.

Aydın, Yusuf (2023). Dahiler Serisi: Stephen Hawking. Ankara: Korza Yayıncılık.

Budge, Wallis (2018). Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam ve Tanrılar. İzmir: İlim Yayınevi.

Cevizci, Ahmet (2017). Felsefe Tarihi. Bursa: Say Yayınları.

Cobin, Henry (1986). İslam Felsefesi Tarihi (Çev. H. Hatemi, T. Tanyol). İstanbul: İnsan Yayınları.

Collins, Francis S (2009). Tanrı'nın Dili (Çev. H. Parlak). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.

Çetinkaya, Bayram Ali (2018). Felsefe Tarihi: Antik Doğu'dan Modern Batı'ya. Nobel Akademik Yayıncılık.

Darwin, Charles (1976). Türlerin Kökeni (Çev. Ö. Ünalan). Ankara: Onur Yayınları.

Davies, Paul (1994). Tanrı ve Yeni Fizik (Çev. M. Temelli). İM Yayın Tasarım.

Dawkins, Richard (2008). Bir Şeytan'ın Papazı (Çev. T. T. Bilgin). İstanbul: Kuzey Yayınları.

Dawkins, Richard (2018). Gen Bencildir (Çev. A. Ü. Müftüoğlu). Ankara: TÜBİTAK.

Dawkins, Richard (2009). Tanrı Yanılgısı. (Çev. T. T. Bilgin). İstanbul: Kuzey Yayınları.

Delacampagne, Christian (2010). 20. Yüzyıl Felsefe Tarihi. (Çev. D. Çetinkasap). İstanbul: Kültür Yayınları.

Descartes, Rene (2021). Aklın Yönetimi İçin Kurallar (Çev. E.Sunar). İstanbul: Say Yayınları.

Drummond, Henry (2014). The Ascent Of Man. Jazzybee Verlag, 2014.

Eagleman, David (2016). Beyin Senin Hikâyen (Çev. Z. Arık Tozar). İstanbul: Domingo Yayıncılık.

Eagleman, David (2013). İncognito: Beynin Gizli Hayatı (Çev. Z. Arık Tozar). İstanbul: Domingo Yayıncılık

Eliade, Mircea (2018). Mitlerin Özellikleri (Çev. S. Rifat). İstanbul: Alfa Yayınları.

Eren, Mustafa (2019). Metafizik Sonrası Düşünce ve Din Felsefesi. İstanbul: Lotus Yayıncılık.
Ersin, Tarkan (2023). Bilim Felsefe Evrim. İstanbul: Cinius Yayınları.
Gökberk, Macit (2020). Felsefe Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
Harari, Yval Noah (2017). Hayvanlardan Tanrılara Sapiens (Çev. E. Genç). İstanbul: Kollektif Kitap.
Harris, Sam (2012). İnancın Sonu (Çev. T. T. Bilgin). İstanbul: Kuzey Yayınları.
Hawking, Stephen, Leonard Mlodinow (2012). Büyük Tasarım (Çev. S. Öğünç). İstanbul: Doğan Kitap.
Jewett, John W, Raymond A. Serway (2022). Fizik; Modern Fizik (Çev. K. Çolakoğlu). Ankara: Palme Yayıncılık.
Kaku, Michio (2014). Geleceğin Fiziği. (Çev. Y. Saraç Oymak, H. Oymak). Ankara: ODTÜ Yayınları.
Kaku, Michio (2014). Olanaksızlığın Fiziği. (Çev. E. Tarhan). Ankara: ODTÜ Yayınları.
Karakuş, Necmettin (2020). Pozitif Yaşam Kodları. Ankara: Lazer Yayınları.
Karen, Amstrong (1996). Tanrı'nın Tarihi. (Çev. B. Tırnakçı). Ankara: İmge Kitabevi.
Kaya, Mahmut (2021). Kindi: Felsefi Risaleler. İstanbul: Klasik Yayınları.
Kılıç, Recep (2019). "Din ve Ahlak İlişkisi". Şu kitapta: Ed. Mehmet Sait Reçber, Recep Kılıç. Din Felsefesi. Ankara: Grafiker.
Kılıç, Recep (2019). Modern Batı Düşüncesinde Vahiy. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Kramer, Samuel Noah (2002). Tarih Sümer'de Başlar: Yazılı Tarihteki Otuzdokuz İlk. (Çev. H. Koyukan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
Kurşunoğlu, M.Said (2006). İnsan - Evren İlişkisi ve Antropik İlke. Ankara: Elis Yayınları.
Laplace, Pierre Simon, Thomas Young (1821). Elementary Illustrations of the Celestial Mechanics. London: Printed for J. Murray.
Lennox, J. C. (2009). God's Undertaker: Has Science Buried God? England:Lion Hudson plc.
Locke, John (2020). İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme. (Çev. V. Hacıkadiroğlu). Ankara: Serbest Kitaplar.
Marty, Martin E (2011). Dietrich Bonhoeffer's Letters and Papers from Prison. Princeton University Press.
McClure, Samuel M (2014). "Beyinlerimiz Neyi Niçin Yaptığımızı Bilir" (Çev. F. İyidoğan). Şu kitapta: Ed. Max Brockman. Gelecekte Bilim: Bilimde Son Gelişmeler İstanbul: Alfa Yayınları.
Pay, Metin (2018). Tasarım ve Tanrı. İstanbul: Şule Yayınları, 2018.
Peitgen, Otto, Hartmut Jürgens, Deitmar Saupe (2004). Chaos and Fractals: New Frontiers of Science. New York: Springer.
Penrose, Roger (2004). Bilgisayar ve Zeka: Kralın Yeni Usu (Çev. T. Dereli). Ankara:TÜBİTAK
Peterson, Michael, William Hasker, Bruce Reichenbach vd (2013) Din Felsefesi: Seçme Metinler (Çev. R. Acar, N. Mehdiyev, H. Özturan vd) İstanbul: Küre Yayınları.
Plantinga, Alvin (2024). Tanrı ve Diğer Zihinler; İnsanlığın Ezeli Sorusuna Yanıt (Çev. M. Yanık). Ankara: Ayrıntı Basım.
Plato (1888) Timaios (Çev. R. Dacre Archer). London: Cambridge University.
Swinburne, Richard (2001). Tanrı Var mı? (Çev. M. Akbaş). Bursa: Arasta Yayınları.
Russell, Bertrand (2020). Din ile Bilim (Çev. A. Göktürk). İstanbul: YKY Yayınları.

Sagan, Carl (1999). Karanlık Dünyada Bilimin Mum Işığı (Çev. M. Göktepeli). Ankara: Tubitak.
Sagan, Carl (2022). Tanrı'nın Kapısını Çalan Bilim (Çev. R. Aşçıoğlu). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
Saunders, Nicholas (2002). Divine Action and Modern Science. Cambridge: Cambridge University Press.
Schopf, J.William (2002). Life's Origin The Beginnings of Biological Evolution. London: University of California Press.
Scognamillo, Giovanni (2003). Medeniyetler Çatışmasında Batı'nın İnanç Temelleri. İstanbul: Karakutu Yayınları.
Simmons, Ernest (2013). "God of the Gaps". Şu kitapta: Encyclopedia of Sciences and Religions, Ed. Anne LC Runehov, Lluis Oviedo. Dordrecht: Springer Netherlands, 382-384.
Smolin, Lee (2015). Evrenin Yaşamı (Çev. R. Ö. Akyüz). İstanbul: Alfa Yayınları.
Smolin, Lee (2017). Zamanın Yeniden Doğuşu. (Çev. B. Tanrıseven). Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
Spinoza, Benedictus (2011). Etika. (Çev. H. Z. Ülken). Ankara: Dost Kitabevi.
Hawking, Stephen (2013). Zamanın Kısa Tarihi (Çev. M. A. Arslan). Alfa Yayınları.
Swinburne, Richard (2009). Mucize kavramı (Çev. A. Işık). İstanbul: İz Yayıncılık.
Swinburne, Richard (2004). The Existence of God. Oxford: Clarendon Press.
Şimşek, İsmail (2021). Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi. Ankara: Otto Yayınları.
Tekin, Arif (2008). Kur'an'ın Kökeni. İstanbul: Berfin Yayınları.
Tokat, Latif (2019). "Din Felsefesi Nedir?" Şu kitapta: Ed. Latif Tokat. Din Felsefesi, 15-33. Ankara: Bilay Yayınları.
Trigg, Roger (2004). Akılcılık ve Bilim. İstanbul: İzdüşüm Yayınları.
Trigg, Roger (2018). Does Science Undermine Faith? Filipinler: Manila Typesetting Company.
Westfall, Richard S (1995). Modern Bilimin Oluşumu. (Çev. İ. H. Duru). Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
Whitehead, Alfred North (2022). Bilim ve Modern Dünya. (Çev. S. Çalcı). Ankara: Say Yayınları.
Yalçın İnan (2000). Kozmos'tan Kuantum'a II. İstanbul: Sarmal Yayınları.
Zwibach, Barton (2009). A First Course in String Theory. İngiltere: Cambridge.
Kuran-ı Kerim ve Türkçe Meali (2002). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Ahit. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi.

2. Makaleler, Bildiriler, Diğer Basılı Yayınlar

Acar, Rahim (2010). "Tanrı İnsan İlişkileri". Eskiyeni, 19, 26-30.
Babataev, Abdiraşit (2009). Richard Swinburne'de Tanrı'nın Varlığını Kanıtlama Sorunu. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
Beki, Münteha (2015). "Mükemmellik ve Ontolojik Kanıt". Dini Araştırmalar, 18/47, 119-145.
Day, Allan J. (2009). "Chapter 5: Ways of Relating Science and Faith". (Ed.) Bruce Craven - John Pilbrow. Notes on Science and Christian Belief, Melburne: ISCAST, 5-1;5-12.
Erkılıç, Nagihan (2018). Francis Collins ve Teistik Evrimin İmkânı. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Gültekin, Abdurrazak (2022). “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 26/2, 305-318.
Gündoğan, Saim (2022). “Richard Dawkins’in Tanri’nın Varlığına Yönelik Eleştirisinin Çıkmazları”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, 8/2, 815-847.
Hanahan, Douglas, Robert A. Weinberg (2011). “Hallmarks of Cancer: The Next Generation”. İsviçre Deneysel Kanser Araştırmaları Enstitüsü, 144, 646-674
Himangsu, S.Pal (2010). “God, Scientists & the Void”. Scientific God Journal, 1, 428-432.
İbrahimoğulları, Serap (2011). Dinler Tarihi Alanındaki Çalışmaları ile Gustav Mensching. Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
Karagülle Çiftçi, Meryem (2010). Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı. Yüksek lisans tezi. Selçuk Üniversitesi, Konya.
Küçük, Okan (2016). Çağdaş Metafor Teorisi: George Lakoff ve Mark Johnson. Yüksek lisans tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
Özalp, Hasan (2012). Bilim-Din İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
Özalp, Hasan (2013). “"Boşlukların Tanrısı” Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”. Felsefe Dünyası Dergisi, 58, 108-127.
Özkan, Ali Rafet (2002). “Din - Mitolöji İlişkisi”. EKEV Akademi Dergisi, 11, 9-20.
Özköse, Hakan, Sertaç Arı, Öznur Çakır (2013). “Uzaktan Eğitim Süreci İçin SWOT Analizi”. Middle Eastern & African Journal of Educational Research, 5, 41-55.
Öztürk, Nihat, Emre Çelik (2012). “Polinom Olmayan Denklemlerin Genetik Algoritma Tabanlı Çözümü”. Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 28/4, 322-328.
Pay, Metin (2006). Kozmolojik Delil ve Richard Swinburne. Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
Pennock, Robert T. (2008). “God of the Gaps: The Concept from Ignorance and the Limits of Methodological Naturalism”. WW Norton, 309-338.
Şahin, Cemil (2020). “Özel Yetenekli Öğrencilerin Kurguladığı Yaratıcı Yazma Çalışmalarında ‘Deus Ex Machina’”. Ana Dili Eğitimi Dergisi, 8/2, 611-627.
Şahiner, Muharrem (2021). “Jules Simon’da Tanrı’nın Kavranılamazlığının Felsefi Savunusu”. İlahiyat Tetkikleri Dergisi, 55, 277-300.
Taşpınar, İsmail (2011). “Yahudi Geleneğinde İlahî Kelâm Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini”. Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 8/1, 147-164.
Umut, Tuğba (2018). Bilim Tasavvuru Bakimindan Mucizenin İmkani. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
Unat, Yavuz (2020). “Tarih Boyunca Evren Anlayışı ve Tanrı”. Bilim ve Ütopya, 308.
Ünal, Banu (2018). “Anselm of Canterbury and Scholastic Thought”. International Scientific and Vocational Journal, 2/2, 93-98.
Weinberger, Lael (2008). “Whose God? The Theological Response to the God of the Gaps”. Journal of Creation, 22/1, 120-127.
Yaldır, Hülya, Aslı Üner (2009). “Bilimsel İlerleme ve Metot Kavramı Üzerine Karl Popper ve Thomas Kuhn”. Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4, 56-71.

3. Elektronik Kaynaklar

Bau, David (2009). Davidbau.com: A Dabbler's Weblog https://mandelbrot.page/?/ 17 Kasım 2024

Durant, Will (2006). The Story of Philosophy. [Elektronik Sürüm]. New York: Pocket Books. https://books.google.com.tr/books?id=PXIg5EOsbIQC/21 Nisan 2024.

Erdem, Metin (2024). "Sosyal Hizmette Yeni Bir Alan: Nörososyal Hizmet". [Elektronik Sürüm]. Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi 13(1), 475-485. https://doi.org/10.37989/gumussagbil.1366513/8 Ağustos 2024.

Tondeur, Simon, (Yapımcı). (15 Haziran 2012). Expelled: No Intelligence Allowed [Video kaydı]. https://www.youtube.com/watch?v=V5EPymcWp-g. Premise Media Corparation.

Hasanov, Eldar (2014). "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler". İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 3/4 676. https://doi.org/10.15869/itobiad.79806/30 Eylül 2024

Işık, Vildan (2013). "Holografik Sanat". Dergipark. 12/47, 212-231. https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6163/82877/ 21.07.2014.

Kozçaz, C. (Gizem Seher). (5 Nisan 2021). Her Şeyin Teorisi'ni Bulmak Mümkün mü? [youtube video]. https://bogazicindebilim.bogazici.edu.tr/content/her-seyin-teorisini-bulmak-mumkun-mu

Mete, Duygu (2020). "Eskilerin Masalları: Klasik Ve Modern Mitolojiden Postmodern Anlatıya Din Bilimlerinde Mitoloji". Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi, 75-93. https://doi.org/10.31126/akrajournal.699348/17 Nisan 2024

Altaylı, F. (HaberTürk). (13 Mayıs 2022). Felsefeye Göre Tanrı İnancı. [Haber Tartışma]. "Teke Tek Bilim Tarih Felsefe". https://www.youtube.com/watch?v=Ldh_9WjOCRk

Yaylalı, Emine (2020). "Sağlık Araştırmalarında Matematik Model Kullanımı". Online Türk Sağlık Bilimleri Dergisi 5/3 (2020), 528-540. https://doi.org/10.26453/otjhs.773674/8 Ağustos 2024.

Yılmaz, Sait (2021). "Doğa Yasaları". Dergipark. https://www.academia.edu/58616039/Do%C4%9Fa_Yasalar%C4%B1https:/24 Ekim 2024.

Yılmaz, Sait (2022). "Tanrı, Tanrısallık ve İnsan Olmayı Aşmak". Dergipark. https://www.academia.edu/91699404/Tanr%C4%B1_Tanr%C4%B1sall%C4%B1k_ve_%C4%B0nsan_Olmay%C4%B1_A%C5%9Fmak?auto=download&email_work_card=download-paper/24 Ekim 2024.

ÖZGEÇMİŞ

Songül Döğer, ilköğretimden sonra 1987 yılında Bakırköy İzzet Ünver Lisesi Matematik Bölümünden, 1994 yılında Yıldız Üniversitesi Kocaeli Mühendislik Fakültesi Endüstri Mühendisliği bölümünden mezun oldu. 2017 yılında Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsünde Endüstri Mühendisliği Ana Bilim Dalında Yüksek Lisansını tamamladı. Ayrıca 2019 Yılında Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi "İLİTAM" programından mezun oldu. Çalışma hayatı olarak, 15 yıl özel işletmelerde mesleğini icra ettikten sonra Sakarya Üniversitesi ve Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesinde akreditasyon faaliyetlerinde bulundu. 2014 yılında göreve geldiği Sakarya Üniversitesinde Öğretim Görevlisi pozisyonundan 2024 yılında emekli oldu. Evli ve 4 çocuk annesi olan Döğer, Felsefe alanındaki çalışmalarının yanında, eğitimde fırsat eşitliğine erişim imkânı bulamayan köy ortaokulu öğrencilerine gönüllülük esasına dayalı matematik takviye dersleri vermektedir.